

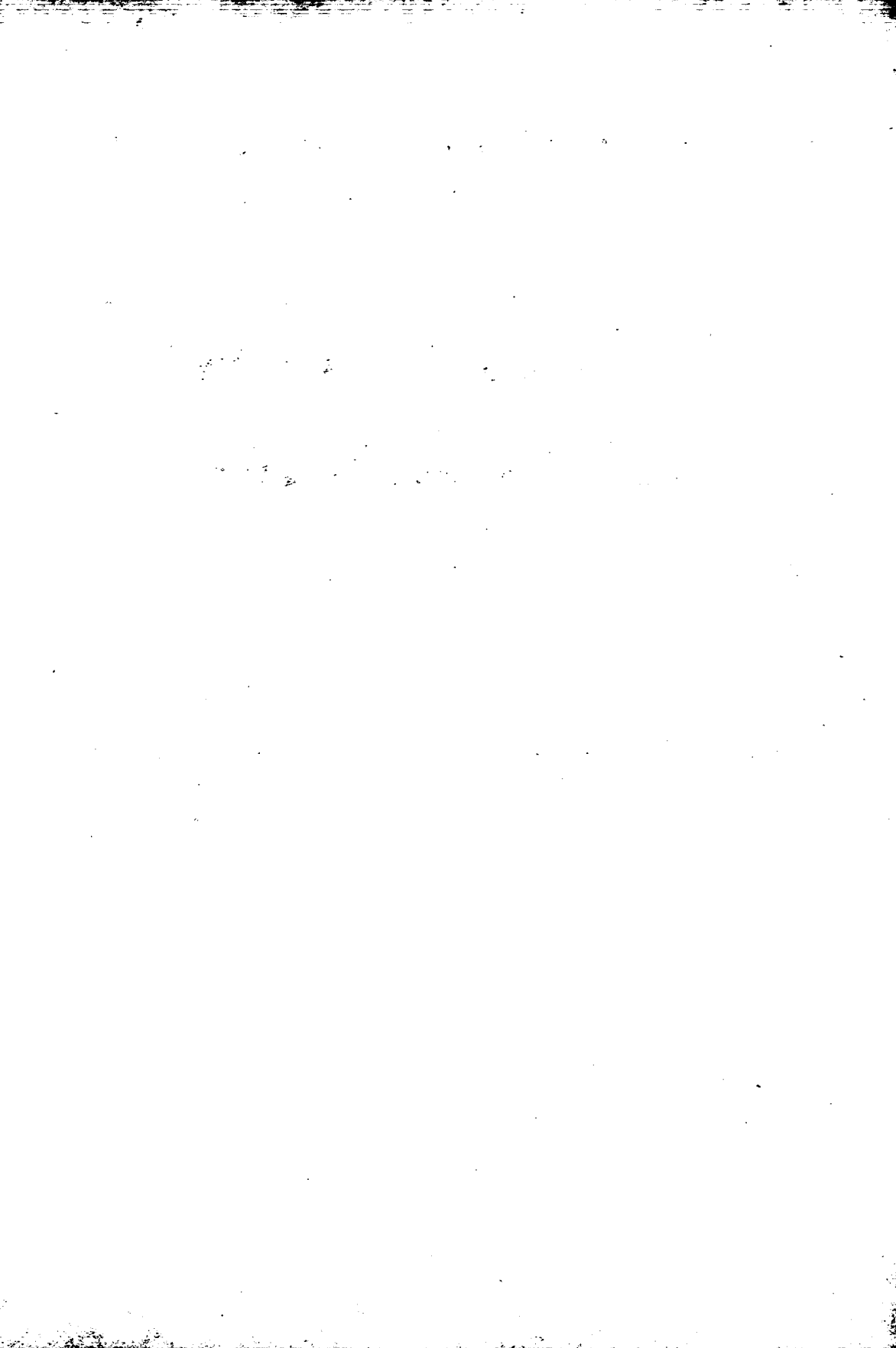
ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS DE ATTILA JÓZSEF NOMINATAE
SECTIO ETHNOGRAPHICA ET LINGUISTICA

NÉPRAJZ ÉS NYELVTUDOMÁNY

ЭТНОГРАФИЯ И ЯЗЫКОЗНАНИЕ
VOLKSKUNDE UND SPRACHWISSENSCHAFT

XXXIII.

SZEGED
1989–1990

ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS DE ATTILA JÓZSEF NOMINATAE
SECTIO ETHNOGRAPHICA ET LINGUISTICA

NÉPRAJZ ÉS NYELVTUDOMÁNY

ЭТНОГРАФИЯ И ЯЗЫКОЗНАНИЕ
VOLKSKUNDE UND SPRACHWISSENSCHAFT

XXXIII.

SZEGED
1989-1990

Felelős szerkesztő
MIKOLA TIBOR

Szerkesztő bizottság
BÁNRETI ZOLTÁN, BELLON TIBOR, BERTA ÁRPÁD, BÜKY LÁSZLÓ

Technikai szerkesztő
KECSKÉS JÚLIA
ZSIGRI GYULA

HU ISSN 0209-9543 Acta Univ. Szeged. A. József Nom. Sect. Ethn.-Linguist.
HU ISSN 0586-3716 Népr.-Nyelvtud.

NYELVTUDOMÁNY

EGY JELENTÉSSZERKEZET ÖSSZEHASONLÍTÓ PRAGMATIKAI VIZSGÁLATA¹

BÉKÉSI IMRE

Felszíni formákat össze lehet hasonlítani felszíni formákkal, s bizonyos tanulságokhoz is hozzá lehet így jutni. Eredményes azonban akkor lehet igazán ez a munka, ha mélyszerkezeti reprezentációját tudjuk adni a vizsgált szemantikai struktúrának, s hozzá viszonyítjuk mind a forrásnyelvi, mind pedig a célnyelvi megjelenési formákat.

Dolgozatomban egyetlen szemantikai struktúrával foglalkozom. Meghatározó relációja (Deme László kifejezésével: fő viszonya) az OPPOZÍCIÓ, modelláló kötőszava egyes felszíni formáiban a *de* (francia *mais*, német *aber*, orosz *no*). Vizsgálatom teljes anyaga, melyből e dolgozatban szemléltető részletet közlök, kb. 120 szöveg- és mondatrészlet a *M a d a m e B o v a r y*ból, valamint ennek német, orosz és magyar fordításai. Az alábbiakban példaként két részletet mutatok be: az (1) és a (2) példa elemzését.

(1) példa

*Egy kis beszélgetésre a lányhoz is bement volna, de a szemérem visszatartotta.*²

¹ A tanulmány német nyelvű változata elhangzott a *Neue Tendenzen in der Komparatistik* (Internationale Konferenz für Vergleichende Literaturwissenschaft) c. konferencián. (Szeged, 1990. okt. 4-6.)

² Flaubert: *M a d a m e B o v a r y*. Garnier Classics. 1963.
Elle serait bien descendue causer avec la bonne, mais une pudeur la retenait. p. 60.
Sie gerne hinuntergegangen, um mit dem Dienstmädchen zu plaudern, aber sie war zu stolz dazu.
(Deutsch von René Shickele und Irene Riesen. Zürich: Diogenes Verlag. 1980. S 80.)

Ez egy komplex mondat, amelynek két tagja mellé további két tagot explikálhatunk. Egyiket az előtag elé (*Emma nagyon unatkozott*), másikat az utótag után (*Nem ment be a lányhoz beszélgetni*). Többébb rekonstruálhatjuk azt a két általános tételt is, amelyek – e példában – pragmatikai preszuppozíciókként vehetnek részt a szemantikai struktúra létrehozásában. E két preszuppozíciót implikáció formájában adom meg (*ha, akkor*).³ Táblázatként a szemantikai struktúra ezeket a tagokat tartalmazza (I. táblázat):

A szillogizmusok szerkezete	Relációk	(A) szillogizmus	(B) szillogizmus
Felső premisszák (mint pragmatikai preszuppozíciók)	Implicatio generalis	Ha valaki nagyon unatkozik,	Ha a ház úrnője büszke, (szemérmes),
	Conditio generalis		
	Implicatum generale	akkor (általában) bárkit elfogad beszélgetőpartnernak.	akkor (konvencionálisan) ez az érzés nem engedi, hogy a cselédlánnyal beszéljessen.
Alsó premisszák	Implicatio singularis	Emma nagyon unatkozott.	A szemérem visszatartotta.
Konklúziók	Conditio singularis		
	Implicatum singulare	Egy kis beszélgetésre a lányhoz is bement volna.	Nem ment be a lányhoz beszélgetni.

Ona s udowol'stwiem sošla bi na kuhnju pobol'tat' so služankoj, no jejo uderžival stiid. (Alexandr Romm. Moszkva – Leningrád: Gos. Izd. Iud. Lit. 1933. p. 112.)

Keďve leit volna lemenni a cselédjéhez egy kis beszélgetésre, de elszégyellte magát, hogy erre gondolt, s mégis csak odafenn maradt. (B o v a r y n é. Ford. Ambrus Zoltán: Budapest: Révai Testvérek. 1904. 70. o.)

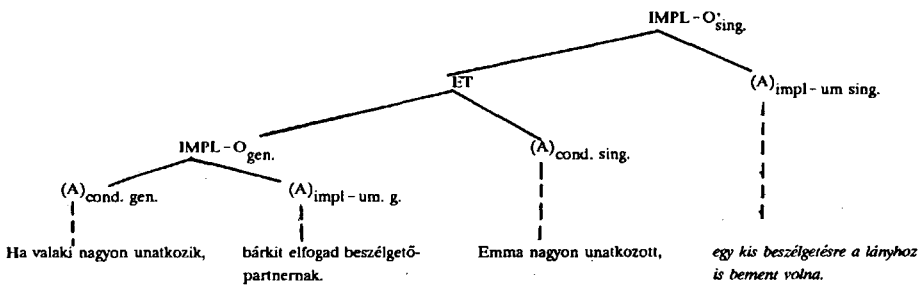
Ha méltósága nem tartja vissza, lement volna a cselédhez beszélgetni. (B o v a r y n é. Ford. Hajós Sándor. Budapest: Est Lapok. 1933. 28. o.)

Egy kis beszélgetésre a lányhoz is bement volna, de a szemérem visszatartotta. (B o v a r y n é. Ford. Gyergyai Albert. Budapest: Magyar Helikon, 1963. 74. o.)

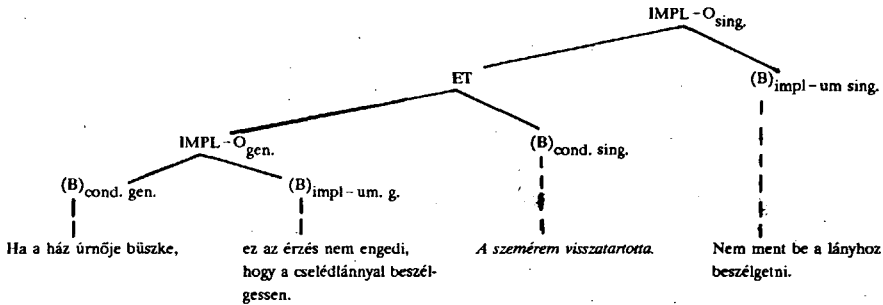
³ Az általánosan érvényes implikáció itt – miként az élőnyelvi vizsgálatokban – csupán egy szerep, annak logikai kötelezettsége nélkül. Ugyanez áll a szillogizmusra is.

Az I. táblázat (A) és (B) szillogizmusait – mint a szemantikai struktúra első és második felét – fa-diagramon is lehet ábrázolni. Ezt PETŐFI S. JÁNOS segítségével alakítottam ki:⁴

(A) szillogizmus

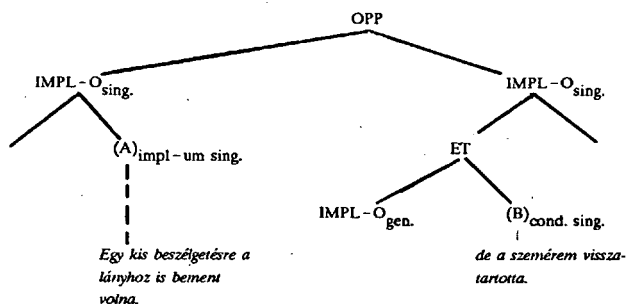

(B) szillogizmus

⁴ Szemantikai struktúrák mélyszerkezeti reprezentációihoz Petőfi S. János egy kanonizált nyelvet dolgozott ki, valamint egy elméletet, amelyet – Textstruktur–Weltstruktur rövidítéseként – TeS-WeSt néven ismer a szövegkutatás. Magyar nyelvű áttekintése: PETŐFI S. JÁNOS: Szöveg, szövegten, műelemzés. (Textológiai tanulmányok) Budapest: OPI, 1990.

A szemantikai struktúrát az (A) és a (B) szillogizmus együtt alkotja. Az alábbi sémáról leolvasható, hogy az OPPOZÍCIÓ nem két tagmondat, hanem két szillogizmus között viszonyít. Az is leolvasható, hogy az előtag egyedi implikátum: az (A) szillogizmus konklúziója; az utótag pedig egyedi conditio, azaz implikáló: a (B) szillogizmus alsó tétele.

A fenti sémáról leolvasható, hogy a *de* kötőszóval viszonyított felszíni szerkezet elő- és utótagja hol helyezkedik el a teljes mélyszerkezetben. Az előtag explicit jelentésével (*Egy kis beszélgetésre a lányhoz is bement volna*) az (A) szillogizmus felső és alsó tétele jár együtt; az utótag explicit jelentésével pedig a (B) szillogizmus felső tétele, valamint konklúziója.

Ha mindig csak két tag, s mindig ugyanebben a két pozícióban lenne explicit, akkor a jelen szemantikai struktúra ismerete nem érne sokat sem az egynyelvű, sem pedig a konfrontatív vizsgálatok számára. Az alább következő (2) példában azonban három tag jelenik meg a felszíni struktúrában, s e háromból csak egy közös pozíció van az (1) példával: a (B) szillogizmus conditio singularisáé:

(2) [Charles] benyitott a konyhába, de nem látta meg mindjárt Emmát.⁵

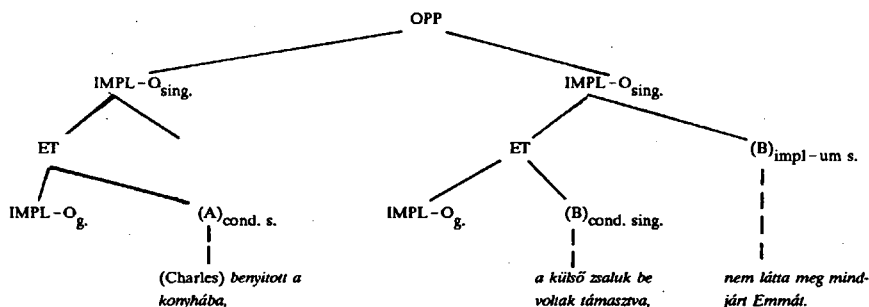
⁵ *il entra dans la cuisine, mais n'aperçut point d'abord Emma; les auvents étaient fermés.* p. 20.
er trat in die Küche, ohne Emma zunächst zu bemerken: die Fensterläden waren geschlossen. S. 31.
on wošol na kuhnju, no snačala ne zametil Emmu: stawni büli zakriü. p. 71.

Bement a konyhába, de eleinte nem vette észre Emmát: a konyha zsalugátere le volt eresztve. (Ambrus Z. 22. o.)

Bement a konyhába, a zsalugáter be volt húzva, s nem vette észre azonnal Emmát. (Hajós S. 28. o.)
benyitott a konyhába, de nem látta meg azonnal Emmát, a külső zsaluk be voltak támasztva.

(Gyergyai A. 26. o.)

Ez a komplex mondat három explicit tagot tartalmaz. Az explikálható negyediket, valamint a rekonstruálható két preszuppozíciót a II. táblázat mutatja be. Az alábbi sémán, amely a (2) példa szemantikai struktúráját reprezentálja, az IMPL-O generalisnak csak a helyét tüntetem fel:

Az (1) és a (2) példa szembetűnő tanulsága, hogy az IMPLICATIO singularis mindkét tagja explikálódhatik: vagyis nemcsak az implikátum, hanem az implikáló szerepű conditio is. A (2) példában ugyan csak a (B) szillogizmus ilyen, de találhatunk példát mindkét szillogizmus explikálására is.⁶

⁶ Vége a tanévnek, haza kéne utaznom Zámolyra, de nem megyek, mert egyik tanárom beajánlott a tűzoltósághoz tűzörnek... (Csoóri Sándor) – E mondat elemzése: BÉKÉSI IMRE, A kettős szillogizmus. In: Szemiotikai szövegtan (szerk. PETŐFI S. JÁNOS és BÉKÉSI IMRE) 2. A magyar szövegkutatás irodalmából. Acta Acad. Paed. Szeged. Series Ling. – Litt. – Aest. 1991.

A szillogizmusok szerkezete	Relációk	(A) szillogizmus	(B) szillogizmus	
Felső premisszák (mint pragmatikai preszuppozíciók)	Implicatio generalis	Conditio generalis	Ha valaki belép egy helyi- ségbe,	Ha egy helyiség be van sőtétve,
		Implicatum generale	akkor (általában) azonnal megpillantja azt, aki bent tartózkodik.	akkor az, aki oda belép, általában nem látja meg azonnal azt, aki bent tar- tózkodik.
Alsó premisszák	Implicatio singularis	Conditio singularis	(Charles) <i>benyitott a kony- hába,</i>	<i>A külső zsaluk be voltak támasztva,</i>
Konklúziók		Implicatum singulare	azonnal meg kellett volna pillantania az ott tartóz- kodó Emmát.	<i>Nem látta meg mindjárt Emmát.</i>

További tanulságokhoz az egyes fordítások egybevetéséből juthatunk. Ezek egyikét két magyar fordítás nyújtja számunkra. Az egyik – Gyergyai Alberté – követi a jelentésrészek eredeti sorrendjét:

*benyitott a konyhába, de nem látta meg mindjárt Emmát:
a külső zsaluk be voltak támasztva;*

egy korábbi fordító – Hajós Sándor – azonban visszafordított két jelentésrészletet az IMPLICATIO természetes sorrendjéhez:

Bement a konyhába, a zsalugáter be volt húzva, s nem vette észre azonnal Emmát.

E két fordításrészlet a felszíni szerkezet tagjai sorrendi viszonya in a k vizsgálhatóságát szemlélteti. További tanulságokhoz a nyelv-
szintaktikai különbségek feltárásából juthatunk. Az itt alapul vett német fordítás például nem tagmondatként hozza az ellentét utótagját (*hat aber Emma nicht sofort erblickt*), hanem mondatrészként:

*„er trat in die Küche. ohne Emma zunächst zu bemerken:
die Fensterläden waren geschlossen“.*

A mélystruktúra ismeretében nem lehet kétséges, hogy e szegmentum jelentése az IMPLICATUM singulare szerepét tölti be a (B) szillogizmusban: s ez a szerep nincs kötve meghatározott szintaktikai formához.

A fentiek első, további igazolást váró tanulságai:

1. Az OPPOZÍCIÓ, amelyet a felszíni szerkezetekben a *de* képvisel, nem csupán két tagmondat, hanem két szillogizmus között viszonyít.
2. A felső premisszák mindkét szillogizmusban többnyire implicitek maradnak, s pragmatikai preszuppozíciókként viselkednek.
3. A két alsó premissza és a két konklúzió explicit is lehet, de e négy komponensből elegendő egy–egy is.

KONFRONTATIVE PRAGMATISCHE UNTERSUCHUNG EINER SEMANTISCHEN STRUKTUR

IMRE BÉKÉSI

Der Autor untersucht die **opposition**, die Relation, die in der Oberflächenstrukturen durch „*aber*“ (französisch: *mais*, russisch: *no*, ungarisch: *de*) ausgedrückt wird.

Es wird vom Autor festgestellt, daß die **OPPOSITION** nicht zwischen zwei Gliedsätzen, sondern zwischen zwei Syllogismen besteht.

Der Autor gibt die Tiefenstruktur der analysierten semantischen Struktur an, und vergleicht mit ihr die einzelnen Übersetzungen.

NYELVJÁRÁSI ÉS KÖLTŐI NYELVI KITÉRÉS

BÜKY LÁSZLÓ

A legtöbb szövegműben föllelhetők a cselekmény, a gondolatsor fő sodrától elszakadó, eltérő részletek. A kitérés a klasszikus retorika és poétika gondolatalkazata; így a paradiégészis a szónoki beszéd kitérő része, a tartalomhoz szorosan nem tartozó olyan elemek felsorolása, amelyek azért a téma keretén belül maradnak (I. KATONA LÁSZLÓ: paradiégészis, in: VirLex.). A témától határozottabban elütő kitéréseket ugyancsak a klasszikus retorika alapján digresszió (vagy egresszió, illetőleg parekbaszisz) néven szokásos elkülöníteni (I. a VirLex. megfelelő címszavait). Némelykor megkülönböztet a kutatás ún. lírai kitérést, amely „szűkebb értelemben az epikai művek szerkezetének az a része, mely – az epizódhoz hasonlóan – a hagyományos részekhez lazábban kapcsolódik, s nem tartozik a cselekmény fő részéhez” (KOVÁCS ENDRE: lírai kitérés, in: VirLex.). – Mindeme kitérések és hatásaik, szerepeik számon vannak tartva az irodalomtudományban, amint a VirLex. említett szócikkei mutatják. Az I. nemzetközi hungarológiai kongresszuson igyekeztem (egyebek mellett) kimutatni, hogy a költői szövegművek befejezése némelykor egy, a költemény (lírai) cselekményének fő vonalától némiképpen eltérő, önálló történet, amelynek a saját befejezése egyúttal a költemény egészének is a lezárása (A versbejezés grammatikájához. In: A magyar vers. Szerk. BÉLÁDI MIKLÓS, JANKOVICS JÓZSEF, NYERGES JUDIT. Nemzetközi Filológiai Társaság, Budapest, 1985. 68–9). E jelenség tulajdonképpen szintén tartható a digresszió egyik fajtájának: az in medias res kezdéskor alkalmazott digresszió mintegy fordítottjának.

Az élőbeszédben meglehetősen gyakori a beszédmű tartalmához lazán kapcsolódó, ám valamely képzettársítási, ok-okozati viszony vagy egyéb tényező miatt mégis odatartozó, mellékesen elbeszélte szövegrész. Egy hímetojásfestő asszony elmeséli, miképpen készíti a húsvéti tojásokat. A munkafolyamat végén főzi meg a tojást bizonyos lében, de „[...] *forrā ni nēm szabad, | akko' lēvészēm, | és akkor ij'en kóccā, de mos má kifotytam a kócbū [nevet]...* – Nincsen? – ...*avvā, avvā törölgetem meg, és után'a ruhāvā*” (BÜKY LÁSZLÓ: Nyr. CVIII [1984.], 175). Szorosabb értelemben véve mindenféle érzelemnyilvánítás digresszióknak tartható, így a *de mos má kifotytam a kócbū [nevet]* rész jól mutatja, hogy a beszélő nemcsak a tojásfestés eljárásának elvont menetét, hanem az éppen hozzáfűződő, valóságos viszonyát is előadja, tudniillik azt, hogy elfogyott a törölgetésre, fényesítésre használatos tiszta kóc; a nevetés pedig a beszélő feszültségét oldja, amely a valóságos viszonyból adódik: egyelőre nem tud a kóc hiánya miatt dolgozni. – Ugyanez a beszélő arra a kérdésre, hogy mi az az eszköz, amivel a viaszrajzolatot ráviszi a tojásra, így válaszol: „Éty... | *A röpül'ő mikor it lēsett, onnant hōsztam be azt a*

bádogot, | és abbú csinátam ëty kis... | gicának mongyák | régiek [...] – És milyen repülő esett itt le? – Hát repülő | léesett itt a Csokmánba, | asztán annak a lemezzébü hoztak, mer darabokra mënt, | annak a lemezzébü hoztunG be. – Most esett le? – Nem, má régen. – Háború alatt? – A háború alatt” (i. h.). A háború és a magnóra vett beszélgetés között mintegy harmincöt év telt el, a gicakészítéshez szükséges fémlamezzel kapcsolatos élmény azonban, úgy lehet, mit sem halványult. Ez a digresszió tehát sui generis, és valóban magát a beszélőt jellemzi.

A nyelvjárási szöveganyagot gyűjtők meg-megemlítik, hogy „Aki valaha megpróbálta, hogy népi, nyelvjárási beszélőt valamilyen önálló, kerek történet elmondására bírjon – esetleg mikrofonnal a kezében –, akárhányszor tapasztalhatja, hogy a magára hagyott beszélő elsiklik a téma felszínén, elnagyolja, összecsapja a mondanivalót” (SEBESTYÉN ÁRPÁDTÓL idézi SZABÓ JÓZSEF, *A mondatszerkesztés nyelvészológiai vizsgálata a nagykönyi nyelvjárásban*. Budapest, 1983. 19). Az efféle jelenség bizonyosan közeljár a digresszióhoz és a paradiégészishez. A nyelvjárási szövegek gyűjtőinek eljárás módja nem látszik különösebb figyelmet fordítani az élőbeszéd illetően szövegszerkesztési jegyeinek megőrzésére és vizsgálatára (vö. SZABÓ i. m. 15–7). Természetesen ennek ellenére is találhatunk kisebb-nagyobb digressziót a nyelvjárási szöveggyűjteményekben, még ha az adatközlő elbeszélését előzetes kérdésekkel el is igazítja a gyűjtő. Egy, a vadkörte fölhasználásáról szóló nyelvjárási szövegben például ennyi kitérés mutatkozik: „Abbu télënn ëggy-ëf fazékkā mëkföz az asszony, asztán ëhorgya az ember. Ebbü lëvës is lesz. *Ecs csak a finom kompót, mint tënátatok va!*” (KÁLMÁN BÉLA, *Nyelvjárásaink*. Budapest, 1966. 73.) – A paradiégészis jó példájának látszik a következő: „Ém vótam az ëső kapás. Egy gyulaji cigállány mëg ëty Cser Örzse nevezetü nagylány az vët mëlleje. Ém vótam az ëső. *Nagyom fakó kis szoknyába vótam!*” (SZABÓ i. m. 240). A beszélőnek itt a saját ruhájáról tett megjegyzése tényszerű, a hallgató ezáltal olyan hírhez jut a kommunikációs folyamatban, amely nem tartozik szorososan a kapálás folyamatának tényeihez. – Másutt a beszélő érzelmi világáról ad képcet az elkanyarodás: „Akkor | négyen szoktunk csépünyi. Négy ütötte. Vót kettő, aki mek forgatta utännunk. Szép kottára szoktuk a csépüllést, utyhogy nagyon-nagyon jó vót. Még aki messzirü hallotta, annak is nagyon jó vót hägatnyi, hogy mijen szépen szót. Levértük ëggyik felit. Akkor [...]” (SZABÓ i. m. 207).

Önálló történetté szélesülő digresszió valószínűleg a gyűjtések módszere miatt akad kevesebb. Persze ha néprajzi érdekű (is) a gyűjtés, nem csodálhatni, hogy a gyűjtő szívesen lemond az excursusokról (vö. SZABÓ JÓZSEF, *Nyelvjárási szöveggyűjtemény Nagykönyiből*. MNyTK. 163. sz. [1982.] 8–9). Effélékre gondolok:

a túskeborona készítése kapcsán terjedelmes kitérés olvasható: „Émentünk az erdőre. Asztán a határszélém mindig vót ijen kökéntüske. Aszt hosztunk, maj mēkszakattunk uam terét. Mer százötfen szábu van egy boronya. Asztat mikor mēkszinátuk, de a boronyát is, amikor mēkszinátuk, akkor asztat jól mēgrakni fákkal, hogy passzújon a főtfő. Mikor boronyátunk, akkor mēk az uton, mindig mindēmfelé vót gyöp. Ha nēm vót, akkor ráátunk. Asztán rátettük a kocsfenēgdēszkát, asztán akkor sima vót a főd. A szömszéd is akkor vetett, mikor mink. Asztán annak | job lovaji vótak, 'sztám mindik ficánkútak. Ém mēk csak durrogattam, de mindig azokat a lovakat nésztem, hogy majd ēszalajtya a fijatalebēr. Asztán az nēm szalajtotta el, hanēm az én boronyámnak, mer kötél vót hozzá ködve, a kötélhő mēg a kisafa, asztán ēszakatt a kötél, a kisafa mēg a lovaknak az inugba ēsött, én mēg ugy bukfencēszttem körösztü, mer nēm ārra nésztem én, hogy mikor futnak el a lovak [...] Ahogyann a kisafa mēk hēgyibük ugrott, a lovak mēg, mind a mēndērgős ménkü, uty futottak. Én mēg, a kezem mēk telli vót tuskévē. [Stb.]” (SZABÓ i. m. 30.) Ennek az idézett szövegnek a szerkezeti fölépítése hasonló a versbefejezések kapcsán elmondottakkal, azzal, hogy a különálló történet egyúttal a fő cselekmény vagy gondolatmenet befejezéséként is szolgál. Ezt az igazolja, hogy a boronálás közben történt baleset elmondása után sem a beszélő, sem a nyelvjárásgyűjtő nem tér vissza a túskeboronára, illetőleg készítésére, hanem egy másik munkafolyamatról esik szó.

A költői műalkotás többnyire egységes szemléleten alapuló nyelvi szöveg, a stílári összetartó erő határozottan jellemzi a minden szöveget összetartó szintaktikai, szemantikai és pragmatikai jegyeken kívül. A mellékesen említett dolgok, a látszólagos kitérések a költői én (vagy a műben szereplő alakok) jellemzését adja, illetőleg a műalkotás lehetséges világának tárgyait, dolgait, eseményeit szemlélteti (vö. CSÚRI KÁROLY, *Lehetséges világok. Tanulmányok az irodalmi műértelmezés témaköréből.* Budapest, 1987. 265. kk.). A digresszió és a paradiégészis a stílusegység szolgálatában is áll, hiszen segítségükkel is alakulhat a műalkotás világában az összefüggő tényállások mezője (vö. ROMAN INGARDEN, *Az irodalmi műalkotás.* Budapest, 1977. 163). Egy Füst Milán-versben a költői én szimbolikus kifejezésekkel mondja el, hogy életének vitelében milyen magatartásmódot választott: „És nem az öröm útját választottam én sem, – ám a kopár sivatagét, / *Hol vörös a földek szintje s nem legelész semmiféle nyáj,* - / *De hol majd megpróbáltatik, ki mit bir el?*” (Uő., *Összes versei.* Budapest 1969. 25.) Ebben a paradiégéma a kopár sivatag szerkezettel szimbolikus jelölt életútnak mondja el olyan jellemzőit, amelyek nem a szimbolikus tartalomnak, hanem a műalkotás lehetséges világában létező sivatag-

nak a tulajdonságai. Tehát a szimbolikus tartalom felől nézve a jelenség mellékes és a tárgyhoz nem tartozó, hiszen azonkívül, hogy e sivatagban „nem legelész semmiféle nyáj” még számos dologgal jellemezhető a szóban lévő (és mindenféle) sivatag; a nem szimbolikus, a lehetséges világ valóságában lévő jelenség azonban tényszerű, és így a tárgyhoz tartozó. Hasonló, kétféle vonatkozásrendszerű gondolatalakzat a fentebb említett *Nagyom fakó kis szoknyába vótam*. – A kitérésben leírtak ilyenképpen gyakran díszítménnyé válnak, bizonyos önállóságra tesznek szert. Egy másik Füst Milán-versben a „boldog világ” mibenlétét a következő parekbaszisz mondja el: „Úgy mondják, odalenn a Nagy Rabszolga Tónál ; Boldogabb a világ... a nép sokat nevet ; *S gyakran látnék gyereket, amint agyagfazékkal karikáz, / Vagy rézgombbal fúrt fülében mosolyogva tünődik... / S még az öszvér is nyert ott, úgy mondják, ha forrás szaga üti orrát... / S ha jó a tél, – / Hogy hó porában hengergőzik ember, állat...*” (i. m. 37). Itt a gyermekekkel s az öszvérrel kapcsolatban elmondott dolgok segítségével teremt elsősorban olyan hangulatot, amely szándéka szerint a „boldog világ” képzetét keltheti. Efféle, a munkafolyamat végzésével járó kellemes érzeteket, hangulatot felkeltő szerepű a kitérés a föntebbi, nyelvjárási szövegben (*Még aki messzirü hallotta, annak is nagyon jó vót hāgatnyi, hogy mijen szépen szót [a csépelés]*).

A szóban lévő gondolatalakzatokat és hatásaikat vizsgálva az irodalmi műalkotásokban a stilisztika (és a retorika) mellett az alkotáslélektan is kaphat hasznos eredményekre vezető anyagot. A nyelvjárási és mindenféle más élőnyelvi szövegekben nyilván maga a nyelvjáráskutatás, általánosabban a szociolingvisztika, illetőleg a pszicholingvisztika találhat még jócskán kutatnivalót.

MUNDARTLICHE UND DICHTERISCHE ABSCHWEIFUNG

LÁSZLÓ BÜKY

In den meisten Textwerken gibt es sich von der Handlung, von der Gedankenreihe absondernde, abschweifende Details. Die Abschweifung gilt als die Gedankenkonstellation (Paradiegesis, Digression) der klassischen Rhetorik und Poetik. Diese Abschweifungen lassen sich in ihrer natürlichen Erscheinungsform ganz gut u.a. in mundartlichen Texten beobachten, obwohl die Mundartensammler sie vorwiegend als unerwünschte Phänomene wahrnehmen. Das dichterische Kunstwerk ist meistens ein auf einer einheitlichen Betrachtungsweise beruhende sprachliche Text, die stilare Abschweifung dient der stilaren Kohäsion. Dafür sind die mundartlichen Abschweifungen ungeeignet.

BARNA MORDVIN KUTATÁSAI

HAJDÚ PÉTER

„A hiba már nem hiba, hanem bűn, ha szándékos az ellhallgatás, a hivatkozás elmaradása, de vétség akkor is, ha pusztán tájékozatlanságból, az olvasás felületességéből fakad...” – véli DOMOKOS PÉTER (NéprNyud. XXIX–XXV [1980–1981], 283) a Barna Ferdinándról írt dolgozatában és a kipontozott részekben bonyodalmas fejtegetésekbe ágyazva fogalmazza meg a filológusi munka princípiumait mások okulására.

El lehetne tünődni azon, csakugyan bűn-e a hiba vagy vétség (esetleg gyarlóság), de felesleges: óvatosnak kell lenni e minősítésekkel. Mindazonáltal kétségtelen tény, hogy a filológiai pontatlanság és a tévedés általában véve b a j. Szerencse, hogy észre lehet venni és ki lehet javítani. Igen jó példa erre az említett cikk, melynek néhány hibáját a szerző kénytelen volt Kiegészítések, helyesbítések című írásában korrigálni, ill. újakkal tetézni (NéprNyud. XXXII–XXXIII [1988–1989], 43–48). Az első, meg a kézirat ismeretében a második közlemény egyes tévedéseit én magam is szóvá tettem (pl. BARNA F. Kalevala fordításának értékelésével, finn nyelvtudásával, fordítói készségének alábecsülésével, továbbá BUDENZ egyik Barnát érintő levelének félreértésével kapcsolatban, l. a Budenz emlékülésen elhangzott előadásom teljes szövegét: NyK 1985–1986. évi összevont számában s.a. , ill. futólag és kifejtetlenül az 1985-ben, a Helikon kiadónál megjelent Kalevala kiadás általam írt utószavában a 351–352. lapon, ahol a Barnáról az eddigi tudományos irodalomban öröklődő félreértésekre utaltam).

Most és itt kénytelen vagyok újabb részletekkel gyarapítani DOMOKOS PÉTER Corrigendáit.

Domokos Péter ugyanis helyreigazító cikkében azt állítja, hogy Barna „nem csupán a szakirodalomból ismerte a rokonnépeket” – történetesen a mordvinokat –, hanem „személyesen járt földjükön, falvaikban, közvetlenül is tanulmányozta szokásaikat, hagyományaikat” (i.h. 44) s ekkép Reguly és Lakó között Barna Ferdinánd volt az egyetlen magyar tudós, aki „hivatalosan (feltehetően hosszabb időre, néhány hétre) eljutott ... a voltaképpeni Mordóvia területére”, s noha utazásának részleteit nem ismeri, mégis felteszi, hogy Barna Ferdinánd 1877-ben az Orosz Földrajzi Társaság ösztöndíjával került a mordvinokhoz, s bízik benne, hogy az erre vonatkozó dokumentumok a jövőben előkerülhetnek, s ezekre nézve számos leelőhelyet feltételez (i. h. 45–46).

Bátor és fontos feltevés ez, melyet érdemes ellenőrizni. Domokos a fenti nézetet BARNÁNAK A mordva nép házassági szokásai című 1887-ben megjelent tanulmányának egy hosszabb citátumával „bizonyítja”, melynek egyik döntő mon-

data így hangzik: „Az 1877. év tavaszán, az orosz földirati társaság [helyesen: orosz császári földirati társaság – H. P.], határozatából, a mordva népszokásokat búvároltam [az eredetiben: buvároltam – H. P.], mely mintegy egy milliónyi nép jelenleg a Czna és Tom folyóvizek mellékén tizenegy megyében lakik...” (i.m. 45–46 és AkÉrt XIV/3, 4). Ez az idézet a továbbiakban is egyes szám első személyben folytatódik, s ez valóban arra utalhatna, hogy Barna járt a mordvinok között.

Van tehát Domokos Péternek reális alapja arra, hogy biztosra vegye Barna mordvin terepkutatásait és a feltételezett lappangó dokumentumoktól további meglepetéseket vár. Dokumentumok vannak ugyan, de nem olyanok, mint amilyenekre Domokos Péter számít. Ám ezek nélkül is elég sok körülmény szól Barna Ferdinánd mordvinföldi útja ellen. Nevezetesen:

(1) SZINNYEI JÓZSEF Magyar írók élete és munkái c. biobibliográfiája általában megemlékezik a tárgyalt szerzők külföldi útjairól, Barnának azonban csupán emlékezetes müncheni tanulmányait említi, oroszországi kutatásairól nem ír (i.m. I. kötet 1891, 593–595), holott erre ekkor a kortársak emlékezhetek volna.

(2) Pláne így van ez, hogy Szinnyi az I. kötet bevezetésében a VI. lapon nyíltan megmondja, hogy az első anyaggyűjtést – nyilván kortásai között – úrlapok (blanketták) segítségével szerezte be, s ezért pl. a Barnára vonatkozó szócikket is a szakirodalom – maga Szinnyi is – önéletrajzi adalékként fogja fel (i.m. VI–VII. és 595 – hivatkozással a próbafüzetre: AkÉrt XVIII. 1890, 595–594).

(3) Hasonlóképpen szóba jött volna egy ilyen út abban a Vasárnapi Újságbeli nekrológban (1895, 80. szám, 494–495) melyben a Domokos Péter által anónimnak vélt -Y -S jegyű szerző (kiletére később visszatérünk) részletezően ismerteti Barna életpályáját, s nagyobb elismeréssel szól munkásságáról, mint az utókor.

(4) Ha Barna Ferdinánd 1877. tavaszán hosszabb terepkutatást végzett volna Oroszországban, akkor hogyan tarthatott 1877. április 16-án felolvasást a Magyar Tudományos Akadémián A mordvaiak pogány istenei és ünnepi szertartásai tárgyában? Ez megjelent az AkÉrt. VIII/2. számaként 1880-ban (84 lap). Mellesleg ennek szövegéből kiderül, hogy a felolvasás nem az ő helyszíni tapasztalatainak eredménye, hanem főleg P. I. MELINKOV és R. J. ASPELIN közlésein alapul, ezek pedig az Orosz Cs. Földirati Társaság levéltári gyűjtéseit hasznosították.

(5) Domokosnak a Barnától idézett szövegében szerepel egy másik kulcsmondat is: „Mielőtt a mordva nép jogi szokásait illető művem megírásához [az eredetiben: megírásához – H. P.] fognék, mely valószínűleg [az eredetiben: valószínűleg – H. P.] az orosz cs. földrajzi társaság évkönyveiben fog napvilágot látni,

egyik, ezen nép külön népéleti sajátosságát, a házasságkötést választám tárgyalásom anyagául...” (NéprNytud. XXXI–XXXII, 46). E közlés után azt vártuk volna, hogy a szerző megpróbál utánanézni, az Orosz Földrajzi Társaság történetében szerepel-e ilyen kiadási szándék.

(6) Ha Barna valóban járt volna 1877-ben a mordvinoknál, miért várt tíz évet kutatási eredményeinek közlésével, hiszen a mordvinokról ezt megelőzően már két egyéb tárgyú tanulmányt is írt.

A felsorolt kételyek számottevők. De ha lennének, akkor is teljesen világos, hogy Barna sosem járt a mordvinok között.

Barnának a Domokostól idézett szövegrészlete ugyanis megtéveszti azt, aki nem az elejétől a végéig olvassa el ezt a tanulmányt. A mordvin házassági szokásokról szóló felolvasás 1887. május 2-án hangzott el az Akadémián, s e nyomtatásban is megjelent hosszú tanulmány elején – a Domokos által idézett szövegrész megelőző lapon – Barna az alábbiakat közli:

„Jelen i s m e r t e t é s [az én ritkításom – H. P.] a finn irodalmi társaság 1883. évi Suomi című évkönyvéből van átvéve...” (AkÉrt. XIV/3, 3).

Ezt követően meg is nevezi, hogy a Suomi közleménye MAINOFF WLADIMIR orosz tudós Résultats des travaux anthropologiques parmi les Mordvins című kézírata egyik részének a finn fordítása. Ezt a kb. fél lapnyi bevezetést, melyben Barna tisztázza műve jellegét és forrását a lap alján három csillag választja el a következő – azaz 4 – lapon kezdődő voltaképpeni szakmai szövegtől, amely a Domokostól elsőtől idézett mondattal kezdődik és a következőkben is egyes szám első személyében folytatódik. Csakhogy az egyes első személy itt M a i n o r v a vonatkozik.

Közbevetőleg megjegyzem, hogy V. I. Mainov (1845–1888) orosz néprajzkutató s egy időben az Orosz Földrajzi Társaság titkára volt, aki az OFT megbízásából az 1870-es évek végén tanulmányutakat tett volgai rokonnépeinknél és finnül is jelentek meg mordvinokra vonatkozó közlései – az említettekén kívül is (I. Otavan Iso Tietosanakirja V, 1228, és Z. D. Titova, Etnografičeskaja bibliografija v izdanijah Russkogo Geografičeskogo Obščestva (1845–1917), in: Očerki istorii russkoj etnografii, fol’kloristiki i antropologii. Vyp. IX. Moszkva 1982. Trudy InstEtn NovSer 110, 34–47, kül. 42. lap). A másik Finnországban kiadott ismert műve: Notice sur le chant de Tuchtian bevezető címmel és Kafta tiyatmatná mokšan narodin literatura alcímen 1886-ban a JSFOu I. kötetében jelent meg (57–70 lap): egy mordvin éneket és egy mesét tartalmaz francia fordítással. Erről egyébként

Barna szintén tudott: „A mordvin hősekket Mainov V. jegyezte föl, orosz tudós, ki épen a mordvinságnak életviszonyaival sokat foglalkozott” (NyK. 21, 67). Számunkra persze most MAINOV Résultats... c. munkájának az a része érdekes, amely a Suomi 1883. évfolyamában Mordvankansan häätaipoja címen jelent meg (239–350). Barna ugyanis ezt a tanulmányát ismertette a kadémiái felolvasásán, pontosabban javarészt szóról-szóra magyarra fordította, s úgy adta közre. Azért javarészt, mert ő az eredeti cikk első hat fejezetét fordítja le (elég sok jegyzetet el is hagy), a Suomi közlésének két utolsó fejezetét (300–350). Barna fordítatlanul hagyta. További különbség, hogy Barna a mordvin nyelvű szövegeket csak magyarul adja vissza, ámde műfordításban, versbe szedve.

Az elmondottak illusztrálására elegendő a fent említett két kulcsmondat finn szövegének a közlése:

a) „Kesällä v. 1877. Venäjän Keis. maantieteellisen seuran märekestä, tutkin minä Mordvankansan oloja, joka kansa noin miljoonan lukuisena nykyään elää yhdessätoista, Tsna ja Tom virtain välillä olevissa lääneissä...” A Domokostól is idézett Barna citátum ezzel egyetlen érthető eltéréssel teljesen megegyezik: Barna ui. a *kesä* 'nyár' szót *tavasz*-ra cseréli.

b) Az 5. pontban közölt másik mondat pedig szintén pontos mása a Suomi-ban megjelent finn szövegnek (239–240): „Ennenkuin olin päättänyt Mordvankansan juriidillisia oloja koskevan teokseni, joka luultavasti painetaan Ven. K. M. Seuran aikakauskirjoihin, valitsin ennalta julkaistavaksi yhden erikoiskohdan tämän kansan elämästä, nim. avioliiton...”

Domokos Péterrel ellentétben megállapíthatjuk tehát, hogy:

- nem Barna Ferdinánd járt a mordvinoknál, hanem Mainov,
- az OFT nem Barnát bízta meg, hanem Mainovot,
- az OFT évkönyvében nem Barna akart publikálni, hanem Mainov
- Barna püsztán fordítója volt Mainov tanulmányának.

Plágium? Korántsem. Egyrészt Barna maga tisztázza, hogy mire vállalkozik és forrását megnevezi. Úgy látszik, hogy a múlt század végén szokásban volt akadémiai felolvasó üléseken a külföldi szakirodalom rendszeres és részletes bemutatása. Ezt tette Barna a 4. pontban említett 1877. áprilisi felolvasásán kívül pl. 1876. június 19-én A mordvaiak történelmi viszontagságai című felolvasásában is (AkÉrt. VI/8, 1877), amely J. R. ASPELINnek a Kuukauslehti 1873–1875 közti közleményein alapul. Vagyis mindhárom mordvin tárgyú publikációja idegen forrásokon nyugszik, ahogy a votjâkokról szóló beszámoló is. Más kérdés, hogy hol és mit tett

hozzá saját tudásából ezekhez az ismertetésekhez: hiszen ilyen is gyakran előfordult, amikor bizonyos népszokásokat, mitológéákat magyar vagy finn szempontból próbált értékelni, ill. ez utóbbi népek köréből analógiát találni. A mordvinok házassági szokásai azonban pusztán fordítás, a plusz amit Barna hozzátesz – néhány saját jegyzetén kívül – az a Mainovnál mordvin eredetiben és finn fordítással közölt énekek jól gördülő és avatott tollra valló műfordítása. Az ilyen tevékenység egyáltalán nem kisebbíti Barna Ferdinánd érdemeit, akiről a Domokostól anonimnak nevezett -Y -S (= SZÜRY DÉNES a VKM. ny. min. tanácsosa, aki 1893-tól tíz éven át a Vasárnapi Újság munkatársa volt – a Gulyás-féle Magyar írói álnév lexikon szerint) többek között megállapítja: „Tehetsége és tudománya képesíthették volna őt arra, hogy első rangú tudósaink sorában foglaljon helyet, minő Hunfalvy Pál és Budenz József voltak: de az ember túlságos szerénysége s naiv féltékenysége folyvást nagy akadályai voltak a tudományos pályán való haladásának.” Nyilván más okai is voltak annak, hogy Barna a tudományos parnasszusnak ne az első sorába kerüljön, de erről – gondolom – a készülő Barna kismonográfia kellő alaposággal fog szólni.

DIE MORDWINISCHEN FORSCHUNGEN VON BARNA**PÉTER HAJDÚ**

Der Verfasser weist nach, daß - im Gegensatz zur Ansicht von Péter Domokos (vergl. NéprNyelvtud. 31-32: 43-48) - Ferdinand Barna das Land der Mordwinen nie besucht hat. Seine Kenntnisse über die Mordwinen hat Barna aus den Publikationen von V. I. Mainov geschöpft.

AZ INKERI-FINNEKRŐL

KAJA MARKUS

Az elmúlt két-három évben Finnországban újra felfedezték az inkeriket, különösen azt követően, hogy a Puskin gyülekezet papja, Arvo Survo többször járt Finnországban, és a puškini finn templomot ismertté tette. Ezen kívül az összes külföldi finnek szervezete, a Suomi-Seura tavalyelőttől érdeklődik az inkerik iránt is.

Tavaly nyáron a Suomi-Seura szervezésében tizenegy napot töltöttem Leningrád környékén az inkeri-finnek között. Egy másik finnországi tanárral együtt egyhetes finn nyelvi és didaktikai tanfolyamot tartottunk az ottani leendő finn tanároknak. Ugyanekkor két hasonló tanfolyamot szerveztek Tallinban és Tartuban is. Ilyen tanfolyamok eddig még nem voltak.

A peresztrojka hatására több minden megváltozott az inkerik életében is: szabad beszélniük a múltjukról, nehézségeikről, és most már szabadon használhatják a nyelvüket is.

Néhány szó az inkerik történetéről

Több mint 2000 éve laknak finn törzsek a Néva mindkét partján. Ingermanland (finnül Inkerinmaa, Inkeri) a Finn-öböl partján a Néva és a Narva-folyó torkolata között fekvő terület svéd neve. Egy régi legenda szerint ezt a területet a svéd Olavi Sylikuningas lányáról, Ingegerdről nevezték el. Ezt a területet kapta ajándékba Jaroszlavtól, leendő férjétől. De nagyobb a valószínűsége annak, hogy a terület a Névába torkolló Inkere folyóról kapta a nevét. 1617-ben a sztolbovai békekötés alapján Ingermanland Svédország birtokába került. A terület őslakói, az izsorok és a vótok ekkor már elég kevesen voltak. Háború, éhínség, betegség pusztította őket.

A svéd király oroszok ellen vívott háborújának következményeként a lakosság döntően átrendeződött.¹ A görögkatolikus lakók a lutheránus térítés elől Oroszország belsőbb részeibe húzódtak. Az elhagyott területekre a svédek finn parasztokat telepítettek. Ők alkották Ingermanland finn népességének az alapját. A betelepít

¹ Az izsorok nem azonosak az inkerikkel. Az izsorok karjalai eredetűek, görögkatolikus vallásúak, és kb. 1000 óta élnek ezen a területen. Az inkerik viszont elsősorban äyrämöi- és savakko-finnek, akik csak a 17. században jöttek Ingermanland vidékére. Lutheránus vallásúak.

tett finnek indentitástudatát a lutheránus egyház és a gyülekezetek alakították és erősítették.

Az, hogy Ingermanland népei egységes néppé váltak, két dologgal hozható összefüggésbe: egyik maga a lutheránus vallás, a másik pedig a finn irodalmi nyelven folyó iskolai oktatás. A finn irodalmi nyelv így egyre inkább háttérbe szorította a különböző nyelvjárásokat.

Az 1800-as években az inkerik kulturális élete lendületes fejlődésnek indult. A gazdagodást jelzi a kolppanai szeminárium alapítása. Itt tanultak a leendő tanárok. A sajtó megszervezése és a század utolsó éveiben elterjedt dalos ünnepek is mutatják a kultúra fejlődését.

A szocialista forradalom után egy rövid ideig még működött az iskola, az önálló sajtó és az önálló helyi rádió. Az egyre erősödő eloroszosítási törekvések következtében bezárták a finn nemzeti iskolákat, tiltották a finn nemzeti irodalmat, sőt a templomokat is bezárták. A 30-as évek elején a szellemi életben előtérbe kerülő tisztogatás és rendcsinálás az inkeri értelmiség körében is éreztette káros hatását.

A II. világháború idején Ingermanlandot a németek megszállták. Kb. 60 000 inkeri menekült Finnországba. A háború után többségük visszatért annak reményében, hogy otthonát visszakapja, de addigra idegeneket telepítettek házaikba, őket pedig Közép-Oroszországba és esetenként Szibériába vitték. Mai ismereteink szerint falvaiknak mindössze csak 1/5 része inkeri.

Az inkeri kutatás áttekintése

Az egyik legrégebbi feljegyzés Friedrich Christian Webertől származik, aki Hannover város követeként tartózkodott az orosz cári udvarban, és ő foglalkozott a Pétervár környékén élő karjalaiakkal, inkerikkel és valószínűleg a vótokkal is.

August Wilhelm Hupel 1787-ben írt egy több mint 400 oldalas könyvet Ingermanland történetéről. A könyv legnagyobb részét az ott élő oroszok életét mutatja be, s csak elenyésző részben foglalkozik a finn népek életével.

Míg az orosz kutatók figyelmét elkerülik a finn népek, addig a Pétervárra érkező finn kutatók jelentős kutatómunkával gazdagítják a tudományos eredményeket. Kiemelkedő munkát végzett A. J. Hipping, aki 1819-ben német nyelven megjelentetett egy könyvet Pontus de la Gardien ingermanlandi harcaival kapcsolatos népi mondákról. Ez volt az első jelentős néprajzi munka Ingermanlanddal kapcsolatban. Később megírta Ingermanland történetét is három kötetben. Az első kötetet

1936-ban jelentette meg svéd nyelven *Neva och Nyenskans* címmel. A második és a harmadik kötetet orosz nyelven adták ki 1909;1916 között.

Nagy jelentőségű A. J. Sjögren munkája is, aki A. J. Hipping munkásságának folytatója és egyben gazdagítója is. A pétervári udvarban könyvtárosként dolgozott, majd akadémikussá lépett elő. 1833-ban jelent meg "Ueber die Finnische Bevölkerung des St. Peterburgischen Gouvernements und ueber den Ursprungs des Namens Ingermanland" című műve, ami a későbbi tudományos kutatómunkák alapjául szolgált. Az ő nevéhez fűződik a különböző finn népek megkülönböztetése is. Ír a vótokról, az inkerikről, az äyrämöi-finnekről és a savakko-finnekről.

A XIX. század közepén Peter von Köpping orosz kutató figyelmének középpontjába a finn népek kerülnek. Peter von Köpping geográfus és néprajzkutató volt. Az általa készített statisztikák is különböző finn népekről adnak hírt, s a térképein feltünteteti azok lakóhelyét, újabb adatokkal gazdagítva a velük kapcsolatos ismereteket.

Nem lehet figyelmen kívül hagyni az egyházi személyek által készített feljegyzéseket, könyveket sem. A gyűlkezetek lejegyzett történetei fontos adatokkal szolgálnak ezzel a témával kapcsolatban.

Az inkerik népköltészetét a Lönnrot utáni nemzedék fedezte fel. A gyűjtőmunkát D. E. D. Europaeus végezte H. A. Reinholmmal Toksovában. E gyűjtőmunka alapján Lönnrot kiegészítette az új Kalevalájának Kullervo fejezetét, ezt követően az inkeriket Kullervo népként is szokás emlegetni. Az azonosításra az eposzi és az akkori helyzet közötti hasonlóság teremtette meg az alapot.

A népköltészeti kutatás ezt követően is folytatódott. August Ahlqvist végzett gyűjtőmunkát az inkerik körében. A lejegyzett népköltészeti alkotások száma eléri a 15 000-et, ami a finn népköltészet egyharmadát képezi. A legismertebb inkeri népi énekesek, adatközlők: Ontropo Melikow és Larin Paraske.

Az inkerik élete napjainkban

Az inkerik létszámáról megbízhatóan pontos adataink nincsenek. Bizonyos becslések szerint a létszámuk eléri a 70 000-et. Legnagyobb részük Észtországban és a szovjet Karjalában él. A régi Ingermanland területén, vagyis a mai Leningrádhoz közel eső területeken kb. 16 000-en élnek.

Az utóbbi két-három év alatt életük folyása felgyorsult, több minden történt velük, mint az ezt megelőző évtizedekben összesen. A fellendülést jelzi, hogy két évvel ezelőtt megalakították az Inkeri Szövetséget, s több kisebb inkeri társaság

is működik. 1988-ban ünnepelték először 50 év után az egyik inkeri faluban Juhannus ünnepét, amelyen több Svédországba menekült inkeri vendég is részt vett.

A finn nyelv helyzete jelenleg bizonytalan. A legöregebb nemzedék a saját régi inkeri tájszólását beszéli. A középkorúak már nem nagyon beszélnek finnül. A fiatalokban napjainkban ébredt fel a kíváncsiság a nagyszülők nyelve és kultúrája iránt.

Az oktatás újjászervezése nehézkes, lassú folyamat. Néhány iskolában lehet már finnül tanulni választott tárgyként. 1988 nyarán néhány finnül tanuló inkeri iskolás Finnországban vett részt nyári nyelvtáboron.

Szovjet Karjalában a finn nyelv helyzete szilárdabb, mint a többi inkerik által lakott területeken. Ez azzal magyarázható, hogy iskoláikban van finn nyelvi oktatás, és sok fiatal finnek vallja magát. Legnépesebb településeik Petrozavodszk és Aunusz. Ezek a Karjalában élő inkerik viszont ezáltal elveszítették inkeri identitásukat. Nem beszélnek az inkeri nyelvjárást, hanem helyette a finn irodalmi nyelvet használják. Észtországban a legtöbb inkeri Viruban lakik, és észtül beszél. A fiatalabb generáció inkább észtnek, mint inkerinek vallja magát. Ingermanland lakói közül az idősebb és a középnemzedék egy része vallja magát inkeri-finnek. Itt helyenként még nyomaiban fellelhető a régi inkeri tájszólás s a népköltészet.

A finnek napjainkban erőteljesen figyelnek az inkerik életére. Segítségük többféle jellegű és eltérő hatékonyságú. Több kérdés nyitva áll mind a tudósok, mind pedig a segíteni akaró emberek előtt. A tavaly nyáron először megrendezésre került finn nyelvi tanfolyam megszervezésére az idén is sor kerül, tekintettel az előttünk álló feladatok sokaságára és fontosságára.

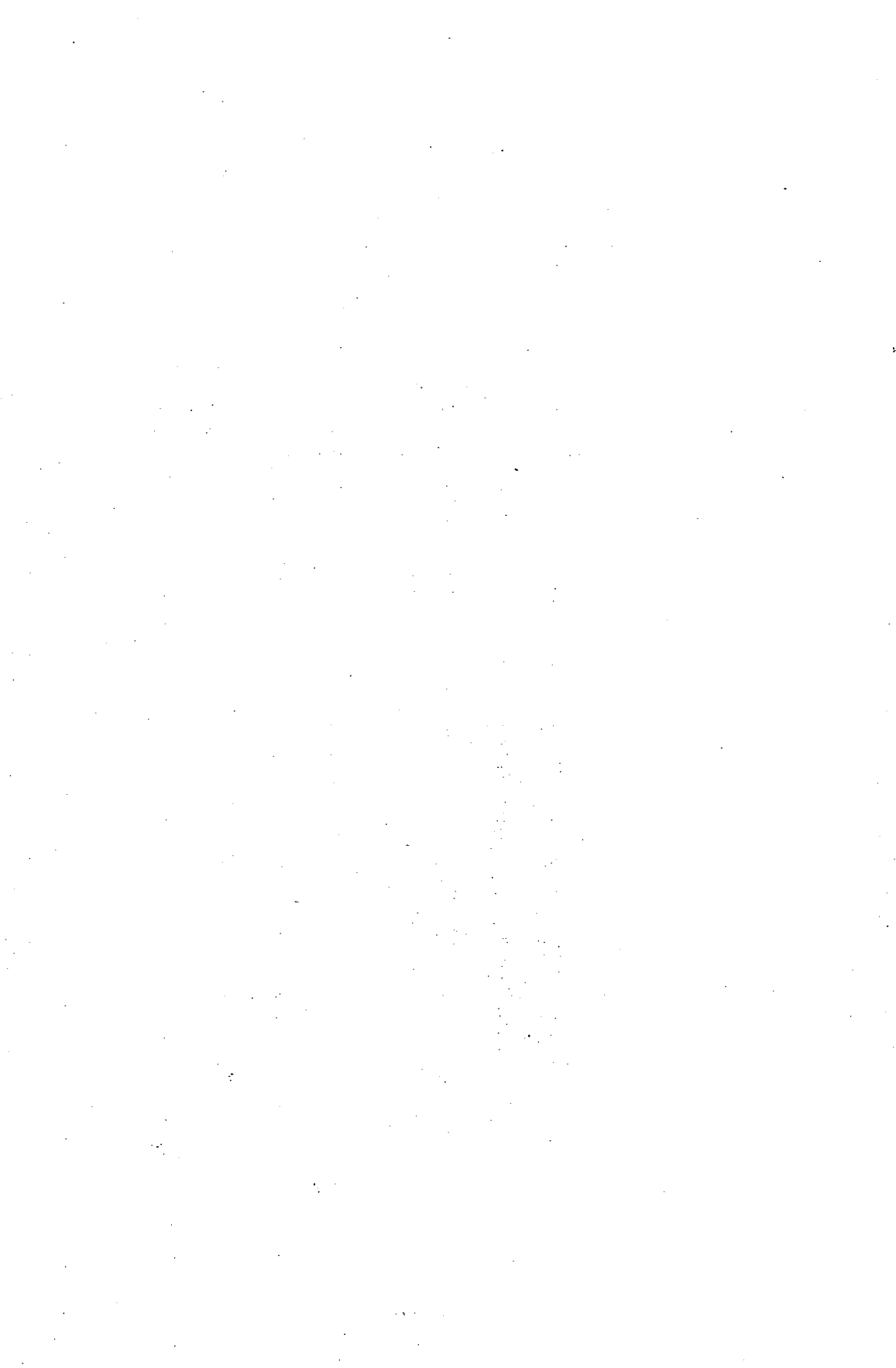
IRODALOM

- KRJKOV, ALEKSEI (1987), Inkerinmaa ja inkeriläiset. Punalippu/8. Petroskoi 1987.
 MIETTINEN, HELENA (1989), Inkeriläiset maaton kansa. Jyväskylä 1989.
 SIHVO, HANNES (1989), Inkerinmaalla. Muistoja Inkerin maasta ja kansasta sanoin ja kuvin. Hämeenlinna 1989.

ÜBER DIE INKERI-FINNEN

KAJA MARKUS

Nach langen Jahrzehnten sind die mit Ingermanland und mit den Inkeri-Finnen zusammenhängenden Fragen erneut in den Mittelpunkt der Aufmerksamkeit der Fachleute bzw. derer, die sich für diese Problematik interessieren, gerückt. In der vorliegenden Studie wird ein kurzer Überblick über ihre gegenwärtige Lage sowie ein historischer Überblick geboten, also darüber, inwiefern die sich der heutigen Sowjetunion vollziehenden Veränderungen die Wiederbelebung der Traditionen der Inkeri-Finnen, die Pflege ihrer Sprache und Kultur fördern.

SPEZIFISCHE ARTEN DER NEUTRALISIERUNG IN DEN URALISCHEN SPRACHEN

TIBOR MIKOLA

1.

Mein Aufsatz behandelt einige spezifische Arten der Neutralisierung in den uralischen Sprachen. Neutralisierung ist allen bekannt, wir wissen ja, daß die Oppositionen nicht unter allen Bedingungen gültig sind, daß sie in gewissen Positionen aufgehoben werden können.

TRUBETZKOY, der in seiner klassischen Arbeit *Grundzüge der Phonetik* als erster die Arten der Neutralisierung analysiert hatte, gab der Ansicht Ausdruck, dass sich nur die eindimensionalen Oppositionen aufheben lassen (S.70-72.). In meinem Aufsatz versuche ich nachzuweisen, daß Neutralisierungen nicht nur bei eindimensionalen Oppositionen auftreten können, daß es also auch andere Arten der Aufhebung von distinktiven Gegensätzen gibt.

2.

Stimmbandverschlußlaute in den samojedischen Sprachen

Bekanntlich ist der sogenannte Stimmbandverschlußlaut in drei von den heute noch existierenden samojedischen Sprachen, im Nenzischen, im Enzischen und im Nganassanischen vorhanden. Dem Selkupischen ist der Stimmbandverschlußlaut unbekannt, dagegen hat dieser laryngale Klusil im heute bereits ausgestorbenen Kamassischen ebenfalls nicht gefehlt.

Über die samojedischen Stimmbandverschlußlaute steht eine umfangreiche Fachliteratur zur Verfügung. Neulich hat JUHA JANHUNEN den nenzischen laryngalen Klusil in einer ganzen Monographie analysiert (*Glottal Stop in Nenets*, MSFOu 196). Jetzt wird nur ein Teil dieser Problematik behandelt, der nämlich, der für das weitere als wichtig erscheint.

Im Nenzischen haben sich die stimmlosen Konsonanten (*t, s, k, p*) im Silbenauslaut in einen Stimmbandverschlußlaut verwandelt, der sich in zwei Allophonen realisiert: vor einem stimmhaften Konsonanten als *ʔ*, vor einem stimmlosen als *h*. Der Vorgang der Entstehung der laryngalen Verschlußlaute setzte vermutlich in den *e*-Stämmen ein, als nämlich das inlautende *e* der zweiten oder dritten offenen Silbe synkopiert wurde, ungefähr so wie z.B. im Partitiv der zweis-

tämmigen finnischen Nomina: *vete-tä* > *vet-tä* 'Wasser'. Das war der Fall in den meisten Lokalkasus, z.B.

Nom. * *māte*

Lok. * *mātekana*

Abl. * *mātekata*

Prol. *mātemana*

Nach der Synkope von *e* dürften diese Formen des Substantivs *mā* folgendermaßen gelautet haben:

Lok. * *mātkana*

Abl. * *mātkata*

Prol. * *mātmana*.

So kamen solche Konsonantenverbindungen zustande, die im lautkombinatorischen System der Sprache bis dahin unbekannt waren. Die uralische Lautverbindung *tk* wurde nämlich schon früher eliminiert. Warum entstand aus dem ersten Glied dieser Verbindungen der Stimmbandverschlußlaut? Wahrscheinlich deshalb, weil es überflüssig war, den Unterschied zwischen den stimmlosen Konsonanten, ihre Opposition in vorkonsonantischer Position beizubehalten. Wir wissen ja, daß die Oppositionen in vielen Fällen nicht unter allen Bedingungen gültig sind, daß sie in gewissen Positionen aufgehoben werden können. Der Opposition *a - ä* des Finnischen kommt nur in der ersten Silbe die distinktive Funktion zu. Der Gegensatz Media - Tenuis des Deutschen wird im Auslaut hinfällig. Ähnliche Einschränkungen in der Verwendung gewisser Phoneme bestehen in allen Sprachen und sind für die Phonologie der einzelnen Sprachen und Mundarten ebenso kennzeichnend wie die Unterschiede im Phoneminventar.

Die Aufhebung des Gegensatzes *t - s - k - p* stellt eigentlich eine spezifische Art der Neutralisierung dar. Warum gilt diese Neutralisierung als spezifisch? TRUBETZKOJ, der in seiner klassischen Arbeit *Grundzüge der Phonologie* als erster die Arten der Neutralisierung analysiert hatte, gab der Ansicht Ausdruck, daß sich nur die eindimensionalen Oppositionen aufheben lassen und im Falle einer Neutralisierung nur das im Archiphonem relevant ist, was in den beiden Phonemen gemeinsam da ist (S. 70-72). Da im Falle des *t - s - k - p* nicht die Neutralisierung einer eindimensionalen Opposition erfolgt, ist der im Nenzischen eingetretene Vorgang durchaus eigenartig, dessen Nachweis vielleicht auch für die allgemeine Phonologie von Belang sein kann.

Die Neutralisierung des *t - s - k - p* war nicht unumgänglich, hätte ja das erste Element der Konsonantenverbindung, der stimmlose Konsonant, auch wegfal-

len und die früher unbekanntenen Konsonantenverbindungen auch auf diese Weise eliminiert werden können. Vermutlich ist das erste Element der Verbindungen nicht ausgefallen, weil in dem Fall viele neue Homonyme entstanden wären. Der Gegensatz CVt/s/k/p/CV - CVCV mußte aus diesem Grund in irgendeiner Form erhalten werden. Die vorkonsonantischen stimmlosen Konsonanten mußten auf einen gemeinsamen Nenner gebracht werden, ohne daß ihr konsonantischer Charakter verlorengeht. Mit anderen Worten: Alle vorkonsonantischen stimmlosen Konsonanten mußten neutralisiert werden.

3.

Der Spiritus asper im Ostjakischen

Eine der wichtigsten Quellen unserer Kenntnisse über das Ostjakische ist das Wörterbuch von KARJALAINEN, das von TOIVONEN herausgegeben wurde. In diesem Wörterbuch kommt das Zeichen /' / häufig vor; es hat drei Funktionen, und zwar:

1. Aspiration von Plosiven, z.B. (Mj) *jänk' ə* 'Pfad' (164a),
2. Präaspiration von Vokalen, z.B. (Trj) *'äj* 'Glück' (6a),
3. Entstimmung von Konsonanten und Vokalen.

Für unser Thema ist diese letztere Funktion von Belang, deshalb werde ich sie ausführlicher behandeln.

LISELOTTE SCHIEFER, die eine Studie mit dem Titel *Zur Funktion von /' / im Ostjakischen* (EFOu 15: 329-334) veröffentlicht hat, führt mehrere Beispiele auch zur Illustrierung der letzterwähnten Anwendung dieses Zeichens an. Hier einige Beispiele für die Entstimmung von Konsonanten und Vokalen!

- Vj *won'* 'Mann der älteren Schwester' (217b),
- V *wäu'* 'kurz, nahe' (255b),
- V *j ən'k'* 'Wasser' (160b),
- V *j ən'jol'* 'Rand des Wassers' (161b),
- V *wän'min'* 'kriechend' (219b),
- Vart. *k'öni'* 'Bauchhaut (des Fisches)' (308),
- V *töγ ə' lit əj ənk'* 'Kerosin' (161b),
- Vj *wän'wä'* 'Gegenstand, woran etwas hängen bleibt', vergl.
- Trj. *wänk əp* (Sauer, Nominalbildung im Ostjakischen, 68).

Liselotte Schiefer unterzieht ihre Beispiele keiner eingehenderen Analyse. Ihre summierende Bemerkung lautet wie folgt (S.334): „/‘ / bezeichnet in phonematisch transkribierten Texten (vor allem bei Autoren der Berliner Schule) den Schwund eines Plosivs“. Sie vertritt die Ansicht (S.332), daß man die Wörter *j əŋ 'jol'*, *wāŋ 'min* phonematisch als *j əŋk jol*, *wāŋkmin* transkribieren soll.

Die Problematik des Spiritus asper kommt auch in den Schriften anderer Wissenschaftler vor, die sich mit dem Ostjakischen beschäftigen. HONTI gewährt der Untersuchung dieser Frage nicht viel Raum in seiner *Chrestomathia Ostiacica*. Auf der Seite 29 macht er über die Dialekte Šer. und Ber. die folgende kurze Bemerkung:

„... in den Dialekten Šer. und Ber. wird der Verschluslaut der Lautverbindung Liquida + *t* im absoluten Wortauslaut und vor einem Konsonanten apokopiert, die Liquida selbst entstimmt: *lt*, > *L*, *rt*, > *R*, das heißt, solch ein *L* und *R* haben einen biphonematischen Wert.“ Er scheint nicht zur Kenntnis zu nehmen, daß diese Erscheinung in den meisten ostjakischen Dialekten existiert. Aus dem Dialekt V-Vj, wo die Apokope des *p* und *t* den Stimmtonverlust des vorangehenden stimmhaften Konsonanten zur Folge hat, nennt er Beispiele wie *äml əŋ < ämp-l əŋ*, *wonn ə ~ wontn ə* (ebenda).

Auch RÉDEI (*Northern Ostyak Chrestomathy*, 30) erwähnt diese Erscheinung in Verbindung mit dem Muži-Dialekt. Er beschreibt, daß das *t* der Lautverbindung *rt* im Wortauslaut apokopiert wird, zugleich wird der letzte Teil der Liquida entstimmt: *kūr̄t ə 'villages': kur^R 'village'*.

Am ausführlichsten wird dieser Vorgang zum Stimmtonverlust von GULYA (*Eastern Ostyak Chrestomathy*, 29) dargestellt:

„In case of a consonant cluster when 2 + 1 consonants meet, the second of the two final consonants of the preceding syllable is dropped if it is *p*, *t*, *í*, or *č*. In this case the voiced consonant preceding the dropped consonant, the *j*, the *l*, *l* and the *r* as well as the *m*, *n*, *ń*, *u* and the *ŋ* become voiceless and are replaced by the allophon *J*, *L*, *Ĺ*, *L*, *R*, *M*, *N*, *Ń*, *N* and *Ŧ*. E.g. *ämp*. 'dog', *äm-läm* 'my dogs', *woni* 'forest': (*wont* + *γ at* >) *woNk ən* 'forest (dual)', *kańí-* 'he is ill': *kaŃγal ən* 'I was ill', *k ač-* 'look for, catch something (e.g. fisch)': *k aŃw ə* 'he looks for' etc.“

Ich denke, die Problematik des ostjakischen Spiritus asper bedarf weiterer Untersuchungen. Ich sehe das Problem des Spiritus asper, vor allem auf Grund der östlichen Dialekte, folgendermaßen. Die Beispiele habe ich dem Wörterbuch von Karjalainen - Toivonen entnommen.

1. An stimmhaften Konsonanten im Wortauslaut tritt der Spiritus asper immer ein, d.h. das letzte Element der stimmhaften Konsonanten ist stimmlos:

V-Vj. *õη* 'Mund' (32b), *alim* 'etwas größer' (42b), *in* 'erst jetzt' (51b), *woñ* 'Angelhaken' (63b), *är* 'viel' (70b), *jl* 'hinunter' (112a), *woj* 'Fett' (6b).

Diese Erscheinung erinnert darauf, daß im Nenzischen gewöhnlich ein inetymologischer, sekundärer Stimmbandverschlußlaut auf die auslautenden Liquidae und Nasele folgt: *sēr* 'Eis', *sēr* 'Sache', *ñum* 'Name', *jīl* 'Leben' *ñāxol* 'Mist' usw.

2. Der Spiritus asper tritt nach den stimmhaften Konsonanten auch ein, wenn er eine Komponente der Konsonantenverbindung im Wortauslaut darstellt:

jan̄k 'Wasser' (160b), *äm* 'p' (48b), *o't* 'das Innere' (56b), *jr't* 'Termin' (82a), *kõn'tš* 'Nagel' usw.

Die Verbindung *ñí* scheint meistens eine Ausnahme von dieser Regel zu sein: *siñí* 'Bast' (863a), *mañí* 'Sage, Erzählung' (531a), jedoch ist der Spiritus asper auch in dieser Verbindung mit Beispielen belegt: *toñ* 'Plunder', *krixton* 'Dreck, Kot' (1006a).

3. Vor *s* tritt der Spiritus asper in allen Positionen ein: *w ðta* 'leben': *w ð's am* Perfekt (128a), *j an'si* 'rechte Hand' (169b).

4. Inlautend erfolgt der Spiritus asper übrigens nur dann, wenn ein, auf einen stimmhaften Laut folgender, stimmloser Konsonant infolge einer Konsonantenhäufung wegfällt: *p*, *t*, *k*, *í*, *č* kann wegfällen. Beispiele aus dem erwähnten KT-Wörterbuch:

V-Vj *äm 'ñäl an* 'Waldzwiebel', vergl. *Kr ampñat an* (49b)

ñ an'l æyin'ta 'schlammig werden', vergl. *ñ amp al* 'Schleim' (61a)

æñ wäm 'Gürtel' + *Px*, vergl. *ant æw* (58b)

Trj *õñt* 'Inneres': *õn'γ an* Dual (56b)

V-Vj *o æk* 'Harz, Kerze': *oñ'n æ* Lok. (35a)

õñk ærtä 'betrachten': *õñ'r as* Prät. (37a)

piñ'tä 'stöhnen', vergl. *piñtas* Prät. (718a)

mañ'ta 'Sagen erzählen': *mijñtä* Imperat. (531b)

siñí 'Bast': *siñ'läm Px* (863a)

Trj *õntš æx* 'Kiefer': *õn'γ at* Plur. (55a)

V-Vj *kõntš* 'Nagel': *kõn'läm Px* (408a)

Im Buch von LISELOTTE SCHIEFER *Phonematik und Phonetaktik des Vach-Ostjakischen* werden diese Erscheinun-

gen mit zahlreichen Beispielen belegt (298 ff). Ich übernehme einige Beispiele auch von ihr. Die Bedeutungen der Wörtern gibt L. Schiefer nicht an, und ich habe es auch unterlassen, sie nachzuschlagen.

Fälle für den Wegfall des *p*: äm'n ə < *ämpn ə, kum'n ə < *kumpn ə, kōm'lätä < *kōmplätä usw.

Beispiele für den Wegfall des *t*: pen'lim < *pentlim, kĭn'mĭ < *kĭntmĭ, m ər'nä < *m ərtnä, sur'm əs < *surtm əs usw.

Einige Beispiele für den Wegfall des *í*: mań'li < *mańtli, kĭl'əm < *kĭl'ím usw.

Wegfall des *č*: čōp'pä < *čōčpä, uə'w əl < *uočw əl, p əl'γam < *p əlčγam usw.

Schließlich einige neuere Beispiele für den Wegfall des *k*: muŋ'ł əŋ < *muŋkl əŋ, jōŋ'nä < *jōŋknä, wəŋ'w əl < *wəŋkw əl usw.

5. Der Spiritus asper tritt in die Stelle des *t* im Silbenauslaut, auch wenn keine dreifache, sondern nur eine zweifache Konsonantenhäufung an den Morphengrenzen zustande kommt:

V-Vj jōŋ ə'ü 'spinnen', vergl. jōŋti Imperat. (157b)

ōγ ə'l ə- 'in mehrere Stücke schneiden', vergl. ōγ ə-

(GANSCHOW, Verbalbildung...).

ka '-p əä 'Hinterwärd der Stube' < *kat-p əä (DEWOS 566).

Dieser Wegfall des *t* unterscheidet sich von den oben dargestellten Arten des Wegfalls dadurch, daß hier nicht der abschließende Teil eines stimmhaften Konsonanten entstimmt wird, sondern der partielle Stimntonverlust eines Vokals tritt ein.

Wie soll man diese Erscheinungen beurteilen? ERIHARD SCHIEFER gibt der Ansicht Ausdruck, daß der Spiritus asper keine phonologische Funktion hat. (Zum gegenwärtigen Stand der lexikographischen Forschung im Ostjakischen, 29).

Wie schon erwähnt, ist seine Frau der Ansicht, daß man in der phonematischen Transkription den synkopierten Konsonanten in die Stelle des Spiritus asper zu setzen hat: wəŋ'min = wəŋkmin. Sollte (') auf diese Weise das Allophon des *k* (und der anderen stimmlosen Konsonanten) darstellen? Sollten alle stimmlosen Verschlusslaute ein Allophon (') haben?

Nach der Ansicht von Honti kommen -- wie bereits erwähnt -- in manchen nördlichen Dialekten nicht nur *l*, *r*, sondern auch *L*, *R*, stimmloses *l* und *r* vor, die für zwei Phoneme stehen: *L* = *ll*, *R* = *rr*.

GULYA spricht ebenfalls über stimmlose Nasale und Liquidae. In seiner Auffassung stellen die Laute *M, N̄, N, n, L, L̄, L, J* die Allophone der entsprechenden stimmhaften Konsonanten dar. Wenn sie aber Allophone sind, dann sind sie keine selbständigen Phoneme. Wovon hängt es ab, ob das stimmhafte oder stimmlose Allophon realisiert wird?

Neulich hat GERT SAUER in Hamburg am IV. Uralischen Phonologischen Symposium ein Referat mit dem Titel *Zur phonologischen Interpretation des Spiritus asper in der Transkription von K. F. Karjalainen* gehalten. Seine Ansichten kann man etwa folgendermaßen summieren: 1. Der Spiritus asper hat eine phonologische Funktion. 2. Obwohl nur die zweite Hälfte der Laute *m, n* usw. stimmlos ist, muß man sie doch für selbständige stimmlose Konsonantenphoneme: *M, N, N̄, N, L, L̄, L, R*.

Bei der Beurteilung der Rolle des Spiritus asper gehen also die Meinungen der Wissenschaftler auseinander.

Über den phonologischen Status des Spiritus asper vertrete ich die folgende Auffassung:

1. Der Spiritus asper hat zweifellos eine phonologische Funktion, bei der phonematischen Transkription kann man das Zeichen (') nicht als irgendein überflüssiges diakritisches Zeichen weglassen. Inlautend sind die Gegenüberstellungen *m - m', n - n', l - l'* usw. eindeutig existent. Diese Paare lassen sich keinesfalls für die fakultativen Varianten eines Phonems ansehen, denn sie können nicht beliebig frei realisiert ausgetauscht werden. In gewissen Positionen können nur *m, n, l, r*, in bestimmten Positionen dagegen nur *m', n', l', r'* stehen. Nun ergibt sich die Frage, ob man diese Paare als stellungsbedingte positionelle Varianten, als Allophone betrachten kann. Ich glaube, nicht, denn in zahlreichen Positionen können sowohl völlig stimmhafte als auch halb stimmlose Konsonanten auftreten. Z.B.

V enm as 'wachsen' Prät. (53a) - k̄in' m̄j (das Beispiel von L. Schiefer)

V wermin 'machen' Gerund. (235b) - war' m̄jn (L.S.)

V m nw al 'gehen' Sg3 (110a) - p̄än' w̄ al (L.S.)

Solche Beispiele könnte man beliebig lang anführen. Sicherlich kann man auch Minimalpaare ermitteln, für den Phonemstatus spricht allerdings der Beweis, daß die fraglichen Konsonantenpaare in den gleichen Positionen erscheinen können.

2. Die Erklärung durch Honti und L. Schiefer, die auch mit der Ansicht von Gulya in Einklang gebracht werden kann, verdient eine ernsthafte Überlegung.

Vertreten vielleicht m' , n' , l' oder wie Honti und Gulya sie bezeichnen M , N , L zwei Phoneme m' (M) = mp , n' (N) = nt , l' (L) = lt usw.? Dazu möchte ich bemerken, daß die Bezeichnung m' , n' , l' sicherlich genauer ist. Es handelt sich nicht um stimmlose Konsonanten, sondern um zusammengesetzte Laute, in denen ein stimmloser Teil, ein h -artiges Gebilde auf einen stimmhaften Konsonanten folgt. Ich habe das nicht eingehender analysiert, aber ich habe darauf hingewiesen, daß oft $\text{ə}'$, $\text{ə}'$, a' und ähnliche Lautkomplexe im östlichen Ostjakischen infolge des Wegfalls des t im Silbenauslaut vorkommen. Soll man dann auch eine Reihe stimmloser Vokale annehmen? Aber unabhängig davon, ob man m' oder M schreibt, kann man wohl kaum das fragliche Element für biphonematisch ansehen, etwa so, wie der Spiritus asper als Allophon des t ausgelegt wird. Wenn man nämlich einen Laut oder Lautkomplex für biphonematisch ansieht, dann muß man den gegebenen Laut (Lautkomplex) immer automatisch interpretieren können, etwa so, daß der Wert des m' (M) immer mp , der des n' (N) immer nt , der Wert des η' (H) immer ηk und der des l' (L) immer lt ist usw. Die Auslegung dieser fraglichen Laute geht jedoch nicht immer so einfach. Das m' kann z.B. sowohl das Ergebnis von mp als auch von mt darstellen: $\text{ám}'n\text{ə} < \text{ám}p$, $\text{kóm}'\text{lätä} < \text{kó}m\text{plätä}$, $\text{tök an}'\text{lim} < \text{tök antlim}$ (L.S.). Das η' geht manchmal auf ηt , manchmal auf ηk zurück: $\text{tšö}\eta'\text{wä}$ 'verstorben' < $-\eta t-$, vergl. Kr $\text{tšö}\eta\text{ a}$ (940a), $\text{wä}\eta'\text{wä} < \text{wä}\eta k\text{wä}$ (L.S.).

3. Obwohl der Spiritus asper -- wie das aus den bisherigen Erörterungen hoffentlich hervorgeht -- nicht für das Allophon des p , t , k usw. angesehen werden kann, kann man dagegen die Laute m' , η' , usw. doch als zwei Phoneme auffassen, und zwar so, daß man das abschließende h -ähnliche Element als ein selbständiges Phonem betrachtet. Also $m' = m + \text{'}$ (und nicht $m + p$), $\eta' = \eta + \text{'}$ (und nicht $\eta + k$ oder $\eta + t$) usw.

Es ist auch möglich, daß man die fraglichen Komplexe für selbständige stimmlose Konsonantenphoneme erklärt, Meiner Ansicht nach sind beide Auffassungen zur Beschreibung des Phonemsystems des östlichen Ostjakischen geeignet, dessenungeachtet halte ich es für die bessere Lösung, wenn man die zweite, stimmlose Phase der behandelten Laute als ein selbständiges Phonem betrachtet. Welche Vorteile bietet diese Lösung? Die folgenden:

1. Es ist nicht notwendig, eine ganze Reihe neuer Phoneme zu registrieren: M , N , \acute{N} , \acute{N} , L , \acute{L} , L , R , H . , Und hier könnte man wohl kaum aufhören. Wie früher schon erwähnt, tritt der Spiritus asper auch auf Vokalen in Erscheinung,

deshalb müßte man auch eine Reihe von stimmlosen Vokalphonemen in Betracht ziehen, und das wäre schon eine unbequeme Sache.

2. Nach dem Zeugnis der genauen phonetischen Transkription sind die Laute nicht einheitlich, sondern sie zerfallen deutlich in zwei Teile.

4.

Die mordwinischen stimmlosen Liquidae

Bekanntlich werden in Mokscha – Mordwinischen auch stimmlose Liquidae als selbständige Phoneme in Evidenz geführt: *L*, *Ĺ*, *R*, *Ř*. Darin stimmen die mordwinischen Grammatiken überein. Ich werde hier einige Minimalpaare aus der Studie von BABUSCHKINA mit dem Titel *Temjaševskij dialekt mokscha – mordovskogo jazyka* (Očerki Mordovskich Dialektov, IV, 16–225) anführen:

mart	'mart'	–	maRt	'kuči' (S.33)
mafí	'ot jabloka'	–	maŘí	'jabloki' (ebd)
kalt	'stuk'	–	kaLt	'ryby' (ebd)
kaĺt	'ot ivy'	–	kaĹt	'ivy' (ebd)

Diese stimmlosen Liquidae können nicht nur vor *t* vorkommen: *naLk əns* 'igrat', *uLka* 'nedavno' (S. 73), *vaŘm aĹ əns* 'svetat' (S.74) usw.

Diese Erscheinung wurde schon von PAASONEN in seiner *Mordwinischen Lautlehre* (MSFOu 22) beschrieben. Ich zitiere von der Seite 51: „Der stimmlose Lautübergang kommt im Mokschanischen und einigen Ersas-Dialekten ... bei *l* und *r* vor. Diese Konsonanten haben vor *t*, *c*, *č* und *k* an ihrem Endteil den Stimmtön verloren, z.B. *kal* 'Fisch' Plur. *ka^Lt*, *vi^r* 'Ward', Plur. *vi^Rt**ta^Rka* 'Stelle' (e.Mar. *tarka*)...“ Wo *l^L* oder *r^R* vor anderen Konsonanten, als den genannten erscheinen, haben wir den Ausfall eines *k* oder *t* zu konstatieren.“

Später weist Paasonen auf folgendes hin: „Wenn *t*, *c*, *č*, *k* aus den entsprechenden stimmhaften Konsonanten ... entstanden sind, haben *r* und *l* vor ihnen nicht den Stimmtön eingebüßt, z.B. *karda* 'Stall', Plur. *kartt*... Wo dasselbe sonst der Fall ist, scheint die betreffende Lautverbindung durch spätere Zusammenrückung herbeigeführt worden zu sein, z.B. *kalt* (*kaĺt*)... vergl. eMar. *Kalińí*.“

Diese Zitate von Paasonen sind ein Zeichen dafür, in welcher Art und Weise solche sekundären *lt*-, *rt*-, *lk*- usw. Verbindungen entstanden sind, in denen *l* und *r* keinen partiellen Stimmtönverlust mehr erfuhren. So haben die Gegensätze *Lt* (*l^Lt*) – *lt*, *Rt*, (*r^Rt*) – *rt* eine phonematische Gültigkeit bekommen.

Das alles hat ergeben, daß eine Reihe stimmloser Konsonanten (*t, c, č, k*) in zahlreichen Fällen auch im Mordwinischen so ausfallen, daß ihre Spur nur noch durch den Stimmtonverlust des zweiten Teiles eines vorausgehenden stimmhaften Konsonanten angedeutet wird. Die Lautkomplexe $t^L, r^R, \acute{t}^L, \acute{r}^R$ werden im Mordwinischen in der Form von *L, R, \acute{L}, \acute{R}* gewöhnlich als selbständige Phoneme betrachtet. Da dies die Zahl der Phoneme nur geringfügig erhöht, kann eigentlich kein besonderer Einspruch dagegen erhoben werden. Ohne weiteres wäre aber auch die biphonematische Auslegung denkbar: *l + ˘; r + ˘; \acute{l} + ˘; \acute{r} + ˘*. Die Lautbezeichnung von Paasonen (r^B) läßt darauf schließen, daß sich das zweite Element nicht nur auf Grund der Stimmhaftigkeit vom ersten unterscheidet. Am aspirationsartigen *R* wird keine Palatalisation bezeichnet. Das spricht ebenfalls dafür, daß es vielleicht richtiger wäre, diese zusammengesetzten Laute als zwei Phoneme zu betrachten.

Alles das, was ich auf Grund der samojedischen, ostjakischen und mordwinischen Beispiele dargelegt habe, hat vielleicht auch eine gewisse allgemeinere Konsequenz. Und das wäre, daß sich die stimmlosen Verschußlaute im Silbenauslaut in mehreren Sprachen neutralisieren, in einen Stimmbandverschußlaut oder in einen Spiritus asper verwandeln.

A BOZDA BETEGSÉGNÉV EREDETE

MOKÁNY SÁNDOR

„Lábait rongyolta *bozda* betegsége” – olvassuk K ó n y i J á n o s n a k a *Magyar Hadi Román avagy gr. Zrínyi Miklós vitéz dolgai* (Pest 1779, 168) művében. A *bozdá*-t A Magyar Nyelvtörténeti Szótár így értelmezi: ’ulkus; geschwür’ (I: 302), vagyis ’kelevény, fekély’. E szó pontos jelentését az alább következő nyelvjárási adatok tárják fel: Veszprém m. Borszörcsök: „*Bodzának* nevezik a láb azon betegségét, mikor az bokán felül megdagad és kifakad. Így szokták mondani: *bozdás* lába van; de így is: *bozzás, bodzás*” | Zala m.: „*Bozda*: »Ugy *el bodzásodott* a lába, hogy ki is sebesült, nem bír menni.« A lábak megdagadnak, kievesednek s egész kékes-vörös foltos lesz, mint a bodzafa levelei vagy bogyoínak az erci, ágai. A nép tán innét mondja: *elbodzásodott* v. *bozdásodott*.” | „Rábaközben szokás kukoricafosztáskor, hogy a legények egyik vagy mindkét gatyaszárukat kitömik fosztással, úgy járnak sántikálva s azt mondják: *megbodzásult* a lábom” | „*Bodza*; Podegra-féle betegség, mely leginkább a lábakon fordul elő. Innen az ily bajban szenvedő nehéz járású embert *bodzás* lábúnak mondják” | Tolna m. Dombóvár: „*Bozdás*, helyesebben *bodzás* lábú, akinek a lábikráin az erek kidagadnak s helyelközzel megkékülnek: (Nyr. XVIII. 140). Az új Magyar Tájszótárból a következő példákat idézhetem: *bodzás* (Lovászpátona, Sümeg, Bogya, Vác); *borzás* (Kemenesalja, Sümeg; Tolna m. Sárköz); *bozzás* (Kemenesalja, Sümeg): ’dagadt, visszeres, esetleg sebes <láb>’; Csallóköz: ’Oan *bodzás* a lábom, alig tudok járni’; *borzás* (Szil): ’tömzsi, vastag <láb>’ *bozdás* a.). A MNyA. is közöl a Vas megyei Viszákrról egy *bozzás*? ’inpókos’ adatot, de a következő megjegyzést fűzi a jelentéséhez: „Van *bozzás* adat is, ennek a »himpókos«-hoz való viszonyát azonban nem sikerült tisztázni” (328: *pókos*).

Lássuk a megfejtési kísérleteket! – CzF. a *bodza* növénynévvel hozza származásbeli kapcsolatba; vö.: „BODZÁS (1), (bod-za-as) mn. tt. *bodzás*-t vagy -at, tb. -ak. 1) Bodzanemű növényvel benőtt. *Bodzás föld. Bodzás gyöpi*. 2) Mondják fájós lábakról, melyek köszvényben szenvedvén, kisebesednek, kifakadnak. Valószínűen átvitt értelmű kifejezés, menyinyiben az ily kóros lábszárakon támadt kékes feketés csomók, a bodza bogyoíhoz hasonlók. Ily átvitt értelmű szó a *szederj* szűnétől nevezett *szederjes*. Más értelmezés szerint onnan vette volna nevét, mert a köszvényes lábakat bodzalevelekkel is szokták gyógyítani.”

SZARVAS GÁBORNak viszont az a véleménye, hogy a *bozda* ~ *bodza* ~ *bozza* „eredetileg annyit tesz mint: d a g a n a t”, és az olasz *bozza* ’Beule; daganat’ átvétele, vagyis: „A magyar szó láthatólag az olasz *bozza*-n alapszik, s három

változata közül legeredetibb a *bozza*, a melyből előbb *bozda*, aztán *bodza* lett. *Bodzás* lábú e szerint annyi mint: d a g a d t lábú. A *bodzá*-val kapcsolat népetimológia” (Nyr. XVII, 167). – Az EtSz. mind a CzF., mind a Szarvas Gábor magyarázatát nem tartja kielégítőnek (2. *bodza* a.). A TESz. is úgy véli, hogy a R. és N. *bozda* ’visszércsomó’, valamint a *bodza* növénynev esetleges összetartozását meg kell vizsgálni (*bodza* a.).

Miután megkísérelték szavunkat – véleményem szerint is sikertelenül – a szlávból, valamint az olaszból eredeztetni, én a magyarhoz fordulok: ott vélem a származását megtalálni; megmagyarázni.

A TESz. szerint a Kónyi János fönt idéztem mondatában a *rongyol*-nak ’rongál, roncsol; tönkretesz’ a jelentése (*rongyos* a.); akinek tehát *bozda betegség* rongálja, roncsolja lábát, azt semmiképpen sem egyszerűen kelevény, fekély teszi, hanem ennél sokkal súlyosabb kór: a l á b s z á r f e k é l y. Ti. határozottan erre a betegségre ismerhetünk például a már bemutatott borszörcsöki és a rá következő Zala megyei adatokból is az alábbi leírás alapján: „*Lábszárfekély* (ulcus cruris), az alszáron fellépő makacs fekélyesedés, melynek hátterében mindig az alsó végtag gyűjtőereinek tágulása (varicositás cruris) lappang. [...] Az ilyen pangásos alszáron a legcsekélyebb sérülés (karcolás, megütés, felhorzsolás) kapcsán hólyagos kiütés (ekcéma) támad, mely csakhamar egyre mélyülő sebbé lesz. A seb egészen körüljárhatja az alszárat s kicsurgó válladékaival izgatja a környezetet is, melynek hámja megvastagszik, kötőszöveve hegesen túlteng (gyermekláb).” (Révai Nagy Lexikona *Lábszárfekély* a.). – A lábszárfekély jellegzetes tünete tehát az alsó végtag(ok) kitágult gyűjtőereinek k i f a k a d á s a, majd a c s u r g ó és egyre mélyülő seb elfekélyesedése. Az előbuggyanó, kiömlő, kiáradó, csurgó vért, vizet a régiek a *buzdul ~ buzdol ~ bozdul ~ buzog* igével fejezték ki; vö. 1372 u./1448 k. : „Az ver hyrtelen ky *bwzduolan* meg veresezte az fraternek arczayat” (JókK. 68: NySz. *ki-buzdul* a.); 1529–1531: „Orrabol nagy bewsegel az weer ky *bwzogh wala*” (ÉrsK. 91: NySz. *ki-buzog* a.); 1608: „Az kő sziklából az víz mint egy patac *kibuzdula*” (MA: Bibl. V.49: NySz. *ki-buzdul* a.) ; 1641: „Ha a töltést el-szakaszthatytya, nagy sebösséggel *buzdul-ki* a patak” (Tyuk: Józs. 475: NySz. *ki-buzdul* a.). A verejtékről is így mondták 1652-ben: „Az én el lankadot tagimbol a halálnak hidég verétiki *ki buzduálnak*” (Bök: Lámp. 210: NySz. uo.). A *buzog*, *buzdul* szócsalád tagja a *buzgó* ’bugyogó’ is; vö. 1673: „A föld alatt levő nedves erekből *ki-buzgó* avagy bugyogó kut-fejek fel-szőkdétselnek” (Com: Jan.13: NySz. *buzgó* a.). – A felhozott példák alapján úgy vélem, hogy a R. és N. *bozda* a hangutánzó-hangfestő (finnugor vagy belső keletkezésű) *buzdul* ige régi *bozdul* (vö. 1531:*bozdułasoktwi*: ÉrsK. 288:

TESz. *buzog* a.) változatából alakult -a folyamatos melléknévi igenévképzővel (vö. *hinta, ferde, kerge* stb.). Mind a *bodza*, mind a *bodzás ~ bozzás ~ borzás* alakváltozatokat másodlagos motíváció hozta létre, azaz a nép a *bodza ~ borza ~ bozza* (MTSz. 1. *bozda* a.; ÚMTSz. *bodza* a.) növénynévvel rokonítja – valóban a *buzog* szócsaládjába tartozó – *bozda* (:>*bozdás*) betegség nevét.

ЭТИМОЛОГИЯ НАЗВАНИЯ БОЛЕЗНИ *BOZDA*

ШАНДОР МОКАНЬ

Неизвестное по происхождению старое и диалектное *bozda* 'трофическая язва кожи, бозняющая при барикозом расширении вен нижих конечностей (*ulcus cruris*)' образовано; по мнению автора; от исконного (финно-угорского или собственно-венгерского) глагола *bozdul* 'вырываться (о струе жидкоцти); битъ (ключем)'. Диалектные видоизменения *bozda*, *bozdás* ~ *bozzás* ~ *borzás* возникли вследствие народной этимологии; ср. лит. и днал. *bozda* ~ днал. *bozza* ~ днал. *borza* ~ днал. *bozda* 'бузина'.

AZ EMBERI KOMMUNIKÁCIÓ KUTATÁSÁNAK NÉHÁNY ALAPKÉRDÉSE

NÉMETH T. ENIKŐ

Dolgozatomban a kommunikációkutatás, ezen belül főként az emberi kommunikáció vizsgálatának néhány időszerű kérdésével foglalkozom. Az első részben röviden szólok a kommunikációkutatás különböző területeiről. A második részben az emberi kommunikáció és a természetes nyelv használata közötti különbségek feltárásával foglalkozom. A dolgozat harmadik részében az emberi verbális kommunikáció leírásának és magyarázásának kérdéseit tárgyalom. Végül pedig az első három az rövid összegzése után az emberi verbális kommunikáció vizsgálatának újabb problémafelvetései következnek.

1. A kommunikációkutatás területei

A kommunikációkutatás érdeklődési területe az utóbbi néhány évtizedben jelentősen kiszélesedett. Az emberi verbális kommunikáció kutatása mellett önálló diszciplína lett az emberi nem verbális kommunikációnak, egyrészt mint önálló kommunikációs formának, másrészt mint a verbális kommunikáció kísérőjének kutatása. A nem verbális kommunikáció mint önálló kommunikációs forma teljesen helyettesítheti a természetes nyelvi, szavakkal történő kommunikációt, ugyanúgy szándékos, tanult és egyértelmű, mint a verbális kommunikáció. Gondoljunk például az indiánok füstjelzéseire, az afrikai négek dobjelzéseire, a haditengerészet zászlójelzéseire, a süketnémák gesztusjelzéseire stb. A nem verbális kommunikáció másik fajtája, amikor a nem verbális jelzések a verbális kommunikációval együtt fordulnak elő, szintén szándékosak, tanultak, de nem mindig olyan egyértelműek, mint az előző típus jelzései. Gyakran használjuk ezeket a jelzéseket (például arc- és szemmozgásokat, kézmozdulatokat, testtartásváltoztatásokat stb.) a mondanivalónkkal kapcsolatos érzelmeink, a mondanivalónkhoz való viszonyunk kifejezésére. E jelzések feladata az tehát, hogy kiegészítsék, színesítsék, megerősítsék vagy felülbírálják a verbális kommunikációt.¹ Ha a verbális kommunikációból és a nem verbális kommunikációból származó információk egybeesnek, vagy kiegészítik egymást, akkor a nem verbális kommunikáció jelzései megerősítik és színesítik a verbális kommunikációt. Ha a verbális kommunikációból és a nem verbális kommunikáció-

¹ A nem verbális jelzések funkcióival részletesen foglalkozik SZOLGA, 1984. 43–50.

ból származó információk ellentmondanak egymásnak, akkor az esetek döntő többségében a nem verbális kommunikáció felülbírálja a verbális kommunikációt és a kommunikációs partnerek a nem verbális jelzések által közvetített információt tekintik mérvadónak. Ha például túsarkú cipővel rálépünk valakinek a meztelen lábfejére a villamoson és ő a mi *Pardon*.-unkra haragos tekintettel és ingerült hangon azt válaszolja, hogy *Nem történt semmi.*, tudjuk, hogy a legkevesebb, amit megtehetünk az, hogy megegyeszer bocsánatot kérünk, azaz nem a verbálisan kimondott *Nem történt semmi.* megnyilatkozásnak hiszünk, hanem a nem verbálisan jelzett *Igenis haragszom.* „megnyilatkozást” tartjuk érvényesnek. A nem verbális jelzések jelentős része (például az *igen*-t és *nem*-et jelentő fejbiccentések, az újjunkkal történő tiltások vagy fenyegetések, a közömbösséget kifejező vállrándítások stb.) mindkétfajta kommunikációban elfordulhatnak. A nem verbális kommunikációban, a verbálishoz hasonlóan, mindig használunk valamilyen kódot, valamilyen információ-közvetítésre alkalmas jelrendszert. A nem verbális kommunikáció első típusában (amikor a nem verbális jelzések verbális kommunikáció nélkül jelennek meg) kódnak tekintjük például az indiánok által használt füstjelek rendszerét, az afrikai négerek dobjelzéseinek rendszerét, a haditengerészet zászlójelzéseinek rendszerét, a süketnémák gesztusrendszerét. A nem verbális kommunikáció második típusában (amikor a nem verbális kommunikáció verbális kommunikációval együtt jelenik meg) kódként kezeljük például a gesztusok rendszerét, a testtartások rendszerét, a mimikai jelzések rendszerét.²

A nem verbális kommunikációnak, a fent említetteken kívül, WARDHAUGH (1985. 80–81.) szerint további két típusa különböztethető meg: az egyikbe a verbális kommunikáció során a hallgató részéről a beszélő felé irányuló visszajelzések (pl. *ühum*, bólintások, mosolygások stb.), a másikba pedig az ember különböző állapotait jelző mozgások (ásítások, vakarózás, szemráncolás stb.) tartoznak. Kétségtelen, hogy ezek a jelzések hasznos és fontos információkat közvetítenek a kommunikációs partnereknek egymásról, de amennyiben önkéntelenek, azaz hiányzik mögülrük a kommunikatív szándék, ahogy ezt Wardhaugh feltételezi, akkor nem tekinthetők kommunikációnak. Ez a megállapítás, persze, csak akkor állja meg a helyét, ha elfogadjuk azt a tételt, hogy az (emberi) kommunikáció mindig szán-

² A nem verbális jelzések kódként való kezelését, szemiotikai rendszerbe foglalásának problémáit SZOLGA (1984. 39–42.) is érinti. A nem verbális kommunikáció további magyar irodalmára lásd pl. BUDA (1988. 94–120.); Buda-László, 1981.

dékos. A nem szándékos jelhasználat csak információközvetítés és nem kommunikáció. Természetesen ebből az nem következik, hogy minden szándékos jelhasználat egyben kommunikáció is lenne. (Erre vonatkozóan lásd a következő fejezetben a nem kommunikatív nyelvhasználatra felhozott példákat, amelyekben szándékos jelhasználatról, nyelvhasználatról van szó, de nem kommunikációs interakcióban.) Ha a Wardhaugh által felsorolt jelenségek kommunikatív szándékkal jöttek létre, akkor megítélésükre két lehetőségünk van: (1) amennyiben valamelyik nem verbális jelrendszer (kód) tagjaiként funkcionálnak, azaz konvencionálisak, akkor a nem verbális kommunikációba sorolandók, és (2) amennyiben ezek a jelzések egyediek, egyszeri alkalommal egy konkrét helyzetben fordultak elő, azaz nem konvencionálisak, akkor kódhasználat nélküli kommunikációnak kell tekintenünk őket. (A kódhasználat nélküli kommunikációra a harmadik fejezetben visszatérünk.)

Az emberi nem verbális kommunikáció kutatása mellett új diszciplínaként jelentkezett az ún. állati és biokommunikáció vizsgálata is. Az állati kommunikációt kutatók a különböző állatfajok kémiai jelzések, optikai jelzések, hangadások tapintások általi információcseréjét, a biokommunikációt kutatók pedig az élő szervezetek különböző rendszereiben zajló információátadást vizsgálják.³ Az állati és biokommunikáció terminus technicusokkal jelzett információátadások leírása és magyarázata azonban csak akkor tekinthető a kommunikációkutatás egyik diszciplínájának, ha ezek az információátadások kommunikatív szándékkal párosulnak. Ha a különböző állatfajok információcseréje, illetve az élő szervezeteken belül zajló információáramlás mögött kommunikatív szándék nem mutatható ki, akkor ezekkel az információátadásokkal az információelméletnek és nem a kommunikációkutatásnak kell foglalkoznia, az állati kommunikáció és a biokommunikáció terminusok helyett pedig például az „állati információközvetítés” és az „információátadás az élő szervezetek rendszereiben” terminusokat kellene használni.⁴

³ E kérdésekkel foglalkozik CSÁNYI, 1980, 1985, 1986, SZINÁK-VERESS, 1985; illetve SZÉKY (1986) és az általa hivatkozott munkák.

⁴ Jelenlegi ismereteink szerint az állati információcserében és az élő szervezetekben zajló információközvetítésben az emberi kommunikatív szándékhoz hasonló szándékról nem beszélhetünk. Természetesen ez nem jelenti azt, hogy az állati viselkedési formák mögött ne húzódnatna meg valamilyen fokú szándékosság. Erre vonatkozóan ld. HEYES-DICKINSON, 1990.

A kommunikációkutatás területei közül a továbbiakban csak az emberi kommunikációval foglalkozunk.

2. Az emberi kommunikáció és a természetes nyelv használata

Az emberi kommunikáció legfontosabb és leggyakrabban használt eszköze a természetes nyelv. Az előző részben már használt „nem verbális kommunikáció” terminus technicus is azt jelzi azonban, hogy a természetes nyelv nem kizárólagos eszköze az emberi kommunikációnak, azaz nem minden emberi kommunikáció feltételezi a természetes nyelv használatát. Másfelől a természetes nyelvnek sem egyetlen és kizárólagos funkciója a kommunikációra való használat, a természetes nyelvet nemcsak kommunikációs interakcióban használjuk. Éppen ezért az emberi kommunikációt és a természetes nyelv használatát nem azonosíthatjuk egymással. Fontos ezt azért is hangsúlyoznunk, mert a kommunikáció és a nyelvhasználat közötti különbséget gyakran elhomályosították. A kommunikációt a nyelv fő funkciójának tartó megközelítések a nyelvhasználat egyéb lehetőségeivel nem foglalkoztak. A nyelv funkciói alatt a kommunikációs nyelvhasználat funkcióit értették. A bühleri emotív, referenciális és konatív funkciók, valamint a jakobsoni emotív, referenciális, konatív, poétikai, fatikus és metanyelvi funkciók a nyelv kommunikatív használatának figyelembevételével születtek meg (vö. JAKOBSON, 1969). Bár a verbális kommunikáció szemszögéből nézve veszi sorra NIDA (1990. 37–38.) is a nyelv funkcióit, az ő osztályozása nemcsak a kommunikatív nyelvhasználatra fordít figyelmet. Az általa felsorolt nyelvi funkciókat két csoportra lehet bontani: a kommunikációs és a nem kommunikációs funkciókra. Nida maga explicit módon nem különbözteti meg ezt a két csoportot. A funkciók rövid jellemzése alapján mégis nyugodt szívvel sorolhatjuk az informatív, imperatív, performatív, emotív és interperszonális funkciókat a kommunikatív nyelvhasználat, az expresszív és kognitív funkciókat pedig a nem kommunikatív nyelvhasználat körébe. Informatív funkció alatt Nida a kommunikációs partner tudásának megváltoztatását, gyarapítását, imperatív funkció alatt a partner viselkedésének megváltoztatását, performatív funkció alatt a partner szociális státusának megváltoztatását, emotív funkció alatt a partner érzelmi állapotának megváltoztatását, interperszonális funkció alatt pedig a kommunikáló felek közötti viszonyok felállítását, illetve fenntartását érti. Az expresszív és kognitív funkciók jellemzéséhez nincsen szükség a kommunikációs partner fogalmára, a nyelvhasználó ilyenkor a nyelvet nem kommunikációs interakcióban és kizárólag saját maga számára használja. Képzeld el a következő helyzetet! A szüleitől távol

tanuló, albérlésében egyedül lakó diák váratlanul csomagot kap otthonról. Kibontja és megpillantja benne kedvenc süteményét, összecsapja a tenyerét és felkiált: „Nahát, ez az anyu” - A *Nahát, ez az anyu!* megnyilatkozással a diák meglepetését, örömét verbalizálta saját maga számára. Ezt a fajta önkifejezést jelöli a nyelv expresszív funkciója. A kognitív funkció pedig az ún. belső beszédet, a nyelv gondolkodásra való használatát foglalja magában. BIERWISCH (1980. 3–4.), a beszédaktuselméletet a kommunikáció és a nyelvhasználat azonosítása miatt bírálva, szintén hoz példát a nem kommunikatív nyelvhasználatra: a hangosan való gondolkodást (például monológokban) és jegyzeteléskor a nyelvnek „külső memóriaként” (external memory) való használatát. Bierwisch a fentiekben kívül (tehát, hogy lehetséges emberi kommunikáció a természetes nyelv használata nélkül és nem minden nyelvhasználat kommunikáció) azt is hangsúlyozza, hogy a természetes nyelv és a kommunikáció két különböző tudásrendszerhez tartozik, egymástól jórészt független szabályokkal, illetve elvekkel írhatjuk le őket.⁵ Éppen ezért vannak olyan helyzetek, amikor tökéletesen megértjük, hogy valaki mit akar kommunikálni, anélkül, hogy értenénk, mit mond. És fordítva, értjük, hogy valaki mit mond, de nem fogjuk fel, hogy mit akar azzal kommunikálni. Az első szituációt jól szemlélteti SEARLE (1969. 44–45.) közismertté vált példája: Egy amerikai katona a második világháborúban olasz fogságba esett. Jobb bánásmódot remélve el akarta hitetni magáról, hogy német. Az általa ismert egyetlen német mondatot, egy Goethe-verssort ismételtetett fennhangon: *Kennst du das Land, wo die Zitronen blühen?* Az olasz katonák felismerték, hogy az elfogott katona német nyelven szólalt meg, de szerencsére nem tudtak németül. Így nem a Goethe-verssor jelentését (és ezzel együtt az amerikai félrevezető „hadműveletét”) ismerték fel, hanem az amerikai kommunikációs üzenetét „Német katona vagyok” értették meg. Vegyünk hétköznapiabb példákat is! Vonaton elmélyedve olvassuk könyvünket, amikor valaki belép a fülkénkbe és kérdez valamit. Felnézünk és anélkül, hogy értettük volna, hogy mit mond, azonnal tudjuk, hogy a mellettünk levő hely szabad volta felől érdeklődött. Az élelmiszerboltban két eladó élénken beszélget egymással, amikor odalép hozzájuk egy idős néni kezében egy üveg befőttel és kérdez valamit. Az eladók folytatva a beszélgetést, ránéznek a néniére és anélkül, hogy értették volna, mit kérdez, már mondják is neki, hogy 40 Ft 20 fillér a befőtt ára. A második

⁵ KIEFER (1984. 9.) is e három ok miatt nem tartja elfogadhatónak egy kommunikációelmélet és egy nyelvelmélet azonosítását.

situációra pedig (amikor értjük, hogy valaki mit mond, de nem tudjuk, mit akar azzal kommunikálni) álljon itt a következő példa! Az óvodai foglalkozáson az óvónéni arra kéri a gyerekeket, hogy mondjanak olyan foglalkozásokat, amelyeket éjjel is végeznek. A gyerekek egymást túlkiabálva sorolják: *portás, orvos, éjjeliőr, benzinkutas* stb. Ekkor az egyik kisfiú felpattan a helyéről és azt mondja, hogy *kancsó*. Az óvónéni és a többi gyerek nyelviileg tökéletesen értik, hogy a kisfiú mit mond, de azt nem tudják, hogy miért mondta, mit akart vele kommunikálni. Lehet, hogy szomjas? Lehet, hogy a kancsó le akar esni a polcra? Lehet, hogy csak elkalandozott a kisfiú figyelme? A felnőttek életében is gyakran fordulnak elő ilyen situációk, a „Mondta, de miért?; Mit akart ezzel mondani?” típusú helyzetek.

Összegezve az eddigieket megállapíthatjuk, hogy a természetes nyelv nem nélkülözhetetlen az emberi kommunikáció számára és a természetes nyelvnek sem egyetlen funkciója a kommunikatív használat. A kommunikáció és a nyelvhasználat megkülönböztetését fenntartva meg kell jegyeznünk azonban, ahogy ezt a fejezet elején is elismertük, hogy az emberi kommunikáció legtipikusabb esete mégiscsak a verbális kommunikáció. A következő részben ezért a verbális kommunikáció leírásának és magyarázásának problematikájával foglalkozunk.

3. A verbális kommunikáció leírásának és magyarázásának problémái

A verbális kommunikáció kutatása hosszú ideig, Arisztoteléstől egészen a modern szemiotikusokig a kommunikációt olyan folyamatnak tekintette, amely kizárólag üzenetek kódolásával és dekódolásával zajlik. E szemiotikai elképzelés központi fogalma az üzenet, amelyet a kommunikációs partnerek a közös kód ismeretében fejtenek meg. A verbális kommunikációban tényleg használunk kódot, amely a mondatok fonetikai és szemantikai reprezentációját párosítja, de csak a kódmodellel nem tudjuk a verbális kommunikációt leírni. A kódmodell tarthatatlanságával részletesen foglalkozik SPERBER-WILSON (1986. 1–15.). Mi most érveik közül csak egyet emelünk ki. A verbális kommunikációban dekódolással el tudunk jutni az „elhangzott” mondatok jelentéséig, a mondatok szemantikai reprezentációjáig, de a mondatok szemantikai reprezentációja és a megnyilatkozások⁶ által kon-

⁶ A mondat és megnyilatkozás problematikájával részletesen itt nem foglalkozunk, erre vonatkozóan lásd pl. KÁROLY, 1980; Kiefer (1986. 31–37.). A megnyilatkozással kapcsolatos problémák a dolgozat végén feltett kérdésekhez tartoznak.

krét szituációkban kommunikált gondolatok nem azonosíthatók egymással. A mondatok szemantikai reprezentációja és a konkrét szituációbeli megnyilatkozások jelentése nem esik egybe. A mondatok szemantikai reprezentációja kizárólag nyelvi tényezőktől függ, a mondatban levő lexikai egységek jelentéséből rakódik össze a szintaktikai kapcsolódási szabályoknak megfelelően. A megnyilatkozások jelentése viszont nemcsak nyelvi tényezőktől függ, hanem nyelven kívüliektől is, a beszédhelyzettől, magától a beszélőtől. Az ironikus megnyilatkozások (pl. *Ügyes vagy!* - mondja a feleség a férjének, amikor az összetöri a kávéspoharat) vagy az indirekt beszédaktusokat kifejező megnyilatkozások (pl. a *Hideg van itt.* állítás használata a *Csukd be az ablakot!* felszólítás illokúciós értékével) esetében nem nyelvi tényezők hatására nem az „elhangzott” mondatok szemantikai reprezentációját fogadjuk el a megnyilatkozások jelentéseként, hanem megkeressük a beszédhelyzetnek megfelelő, a beszélő által közölni kívánt gondolatot: az *Ügyes vagy!* megnyilatkozást ironikaként, a *Hideg van itt.* megnyilatkozást indirekt felszólításként értelmezzük. Vegyünk még egy példát! Az anya kora délután látogatóba érkezik a lányáékhöz, de csak a vejét találja otthon. Rögtön megkérdezi: *Hol a lányom?* A veje válaszol: *Ma ötig dolgozik.* Az anya könnyen megérti a *Ma ötig dolgozik.* mondat jelentését, de ezzel még nem tudta meg, hogy hol a lánya. Ezért tovább keresi a választ és nem nyelvi tényezőket figyelembe véve (pl. azt az ismeretét, hogy az emberek általában a munkahelyükön dolgoznak) arra a következtetésre jut, hogy a veje azt akarta közölni vele, hogy a lánya még a munkahelyén van. Példáinkat a kód-modell segítségével nem tudjuk megmagyarázni, de kódolással ugyanis csak a mondatok szemantikai reprezentációjáig jutunk el, de láttuk, hogy a példabeli megnyilatkozások jelentése nem azonos az „elhangzott” mondatok szemantikai reprezentációjával. A mondatok szemantikai reprezentációja és a megnyilatkozások jelentése közötti űrt, amely a kommunikációs interakció nem nyelvi tényezői (pl. a beszélő szándéka) hatására keletkezett, de kódolással nem tudjuk kitölteni, más jellegű mentális műveletekre, nevezetesen következtetésekre van szükségünk. Ellenvethetné valaki, hogy a verbális kommunikációnak vannak olyan esetei, amelyekben a megnyilatkozások jelentését pusztán de kódolással meg tudjuk fejteni, mert a megnyilatkozásokat szó szerint és csakis úgy kell érteni, tehát a megnyilatkozások jelentése és az „elhangzott mondatok” szemantikai reprezentációja nem különbözik egymástól. Dekódolással valóban meg tudjuk adni az „elhangzott” mondatok szemantikai reprezentációját, vagyis nyelvi jelentését, de a beszélő azon szándékát, hogy megnyilatkozását az adott helyzetben szó szerint és csakis úgy kell érteni, a kód modellben nem tudjuk figyelembe venni. A beszélő szándékának és ezzel együtt a megnyilatkozás kommuniká-

ciós jelentésének megértéséhez megintcsak következtetnünk kell. Leszögezhetjük tehát, hogy a verbális kommunikációban dekódolással csak a megnyilatkozások nyelvi jelentését tudjuk megadni, a megnyilatkozások kommunikációs jelentéséről semmit sem tudunk mondani. A megnyilatkozások kommunikációs jelentésének megragadásához következtetésekre van szükségünk.

A megnyilatkozások kommunikációs jelentésének, azaz a beszélő szándékának, illetve a „beszélői jelentésnek” (speaker’s meaning) kikövetkeztetésén alapul GRICE (1957) kommunikációs modellje. Grice szerint a kommunikáció nem akkor sikeres, ha a hallgató megérti a megnyilatkozások nyelvi jelentését, hanem akkor, ha megfejt a kommunikációs jelentést, vagyis bizonyos interakciós elvek (tehát nem nyelvi tényezők) alapján kikövetkezteti a beszélő szándékát, a beszélői jelentést. Grice tehát, a kód-moddal ellentétben, a kommunikációs jelentésre helyezi a hangsúlyt. A kód-modell bírálata során meggyőződünk arról, hogy a verbális kommunikációban feltétlenül szükség van következtetésekre. De az kérdés, hogy megérthető-e a megnyilatkozások kommunikációs jelentése, azaz kikövetkeztethető-e a beszélői jelentés a megnyilatkozások nyelvi (konvencionális) jelentésének figyelembevétele nélkül. Tekintsük a következő példát! Ebédelés közben a férj azt mondja, hogy sótlan a leves. Megnyilatkozásával nem pusztán a leves sótlanságára vonatkozóan akar információt továbbítani a feleségének, hanem meg is akarja őt kérni arra, hogy adja oda a sót. Ugyanczt a kommunikációs jelentést ugyanebben a helyzetben a *Milyen szép ez az étkezés!* megnyilatkozással nem tudná kifejezni, hiszen ez utóbbi megnyilatkozás nyelvi jelentésének semmi köze sincsen az *Add ide a sót!* kéréshez. Vegyünk még egy példát! Az utcán valaki megállít bennünket és hosszasan beszél hozzánk számunkra idegen nyelven. Megnyilatkozásai nyelvi jelentését nem értjük. A kommunikációs helyzet ismerete alapján és az interakciós elvek alkalmazásával legfeljebb arra következtethetünk, hogy valamiről érdeklődik az illető, de a pontos beszélői jelentést (a megnyilatkozások nyelvi jelentésének ismerete nélkül) nem ismerjük fel. Hasonlóan, iróniaként, illetve indirekt felszólításként tudnánk-e interpretálni az *Ügyes vagy!* és a *Hideg van itt.* megnyilatkozásokat, ha nem ismernénk szó szerinti jelentésüket, szemantikai reprezentációjukat? Ki tudnánk-e következtetni, hogy a látogatóba érkezett anya lánya még a munkahelyén van a *Ma ötig dolgozik.* megnyilatkozásból származó információ nélkül? úgy gondoljuk, nem. A megnyilatkozások nem konvencionális jelentésének, a beszélői jelentésnek kikövetkeztetéséhez a megnyilatkozások konvencionális (nyelvi) jelentését is ismernünk kell. Míg a kód-moddal a megnyilatkozások nyelvi jelentését tudtuk csak megadni és a kommunikációs jelentést nem, addig a Grice-i moddallal

csak a kommunikációs jelentést tudjuk megmagyarázni. A megnyilatkozások nyelvi jelentéséről, illetve arról, hogy a megnyilatkozások konvencionális és nem konvencionális jelentése hogyan kapcsolódik egymáshoz, semmit sem tudunk mondani. Megállapíthatjuk tehát, hogy a verbális kommunikáció leírásához és magyarázásához sem a kód-modell, sem a Grice-i következtetési modell önmagában nem elegendő. A verbális kommunikációban a megnyilatkozások interpretálása során mind dekódolási, mind következtetési műveleteket is végrehajtunk. SPERBER–WILSON (1986. 50–65.) a verbális kommunikációt alapvetően osztenzív–következtetési folyamatnak tekintve a kódolási–dekódolási műveleteknek is fontos szerepet tulajdonít. Az osztenzív és a következtetés egy és ugyanazon folyamatot ábrázolja két oldalról, a kommunikátor illetve a hallgató oldaláról nézve. Az osztenzív (ostension) terminus technicus a filozófiai, logikai irodalomból származik, rámutatással, felsorolással megadott definíciót (ostensive definition) jelent. Osztenzív definíció a *tehén* lexéma jelentésének egy konkrét helyzetben egy konkrét tehénre való rámutatással történő megadása (LYONS, 1968. 409.). Osztenzív definíció egy tudományos diszciplína oly módon történő meghatározása is, hogy felsoroljuk mindazokat a jelenségeket, területeket, amelyekkel az adott diszciplína foglalkozik. Például a pragmatika osztenzív definíciója LEVINSON (1983.27.) alapján így hangozhat: a pragmatika az a nyelvészeti diszciplína, amely a deixissel, az implikatúrákkal, a beszédaktusokkal és a diskurzus-struktúra egyéb aspektaival foglalkozik. A kommunikációban az osztenzív a kommunikátornak azt a fajta viselkedését jelenti, amely felkelti a hallgató érdeklődését és ráirányítja figyelmét a kommunikátor szándékaira. A kommunikátor tehát úgy viselkedik (a verbális kommunikációban természetesen ez nyelvi viselkedés is pl. egy megnyilatkozás kimondása), hogy a hallgató észrevegye azon szándékát, hogy számára nyilvánvalóvá akar tenni valamit, hogy valamilyen információ birtokába akarja őt juttatni (SPERBER–WILSON, 1986. 49.). A hallgató pedig az adott beszédhelyzetet és a kommunikátor viselkedését figyelembe véve visszakövetkeztet a kommunikátor szándékaira. Következtetés alatt nemcsak a szigorú értelemben vett logikai következtetéseket értjük, hanem minden olyan mentális műveletet, amelynek során egy feltevést⁷ igaznak vagy valószínűleg igaznak fogadjuk el más igaz vagy valószínűleg igaz feltevéseink alapján (SPERBER-

⁷ Feltevések alatt az egyének által az aktuális világ reprezentációjának tartott gondolatokat értjük (SPERBER–WILSON, 1986. 2.).

– WILSON, 1986. 68.). Az osztenzív – következteteléses kommunikáció definíciója tehát így hangzik:

Osztenzív – következteteléses kommunikáció: a kommunikátor létrehoz egy stimulust, amelynek segítségével mind a kommunikátor, mind a hallgató számára kölcsönösen nyilvánvalóvá válik a kommunikátor azon szándéka, hogy a létrehozott stimulussal a kommunikátor nyilvánvalóvá, vagy még nyilvánvalóbbá akar tenni a hallgató számára egy {I} feltevés-halmazt.⁸

E definíció szerint a kommunikáció tehát akkor sikeres, ha a hallgató számára is evidens lesz a beszélő azon szándéka (ez a beszélő kommunikatív szándéka), hogy a beszélő őt, a hallgatót, bizonyos információk birtokába akarja juttatni (ez a beszélő informatív szándéka).⁹ A közölni kívánt információ pedig az {I} feltevés-halmaz. A verbális kommunikációban a létrehozott stimulus nyelvi, akusztikai vagy grafikai jelekből áll. (Az egyszerűség kedvéért tekintsünk most el a nem verbális jelzésektől!) A hallgató a beszélő informatív szándékának megfelelően akkor jut a közölni kívánt információ birtokába, ha a beszélő szándékainak felismerésén túl a nyelvi stimulust is meg tudja érteni. A nyelvi stimulus megértéséhez dekódolásra van szüksége. A verbális kommunikációban tehát kódolás és dekódolás illetve osztenzió és következtetés zajlik. Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy a dekódolási műveletek tulajdonképpen a következtetési műveleteket szolgálják. Dekódolással az akusztikai vagy grafikai jelektől eljutunk a mondatok szemantikai reprezentációjáig, de a szemantikai reprezentációk csak akkor hasznosak és fontosak, ha a következtetési műveletek számára premisszául, kiinduló feltevésül szolgálnak. Gondoljunk vissza a második rész óvodai példájára! A példabeli kisfiú

⁸ Az osztenzív – következteteléses kommunikáció SPERBER-WILSON (1986) 63. oldalán levő (55) alatti definíciójának nem szó szerinti fordítását adtuk meg. Az eredeti így hangzik: „Ostensive-inferential communication: the communicator produces a stimulus which makes it mutually manifest to communicator and audience that the communicator intends, by means of this stimulus, to make manifest or more manifest to the audience a set of assumptions {I}.” A definícióban szereplő {I} feltevés-halmaz akkor és csak akkor nyilvánvaló (manifest) egy t időpontban egy individuum számára, ha az individuum képes ezt az {I} feltevés-halmazt a t időpontban mentálisan reprezentálni és ezt a reprezentációt igaznak vagy valószínűleg igaznak elfogadni.

⁹ Az informatív és kommunikatív szándékkal részletesen foglalkozik SPERBER-WILSON (1986. 54–64.).

Kancsó. megnyilatkozásának dekódolásával megértettük a *kancsó* nyelvi jelentését, de az adott beszédhelyzetben a nyelvi jelentés ismeretében sehogy sem tudtunk visszakövetkeztetni a kisfiú szándékaira, azaz a megnyilatkozás kommunikatív jelentését nem értettük meg. A második rész másik három példája (az amerikai katona esete a Goethe-verssorral, a vonatfülkében és az élelmiszerboltban történt kommunikáció), amelyekben az elhangzott megnyilatkozások nyelvi jelentésének megértése nélkül ki tudtuk következtetni a beszélői jelentést, azt mutatják, hogy a következtetési műveletek dekódolás nélkül is működnek, dekódolás nélkül is eredményre vezethetnek. Ugyancsak ezt igazolják azok a kommunikációs helyzetek is, amelyekben egyáltalán nincs kódhasználat. (Kódhasználat nélküli kommunikációról már az első részben volt szó.) Képzeljük el a következő szituációt! Pista megkérdezi Julitól, hogy elmenne-e vele este moziba. Juli egy szót sem szól, hanem felemeli az asztalról egyetemi jegyzetét és felmutatja Pistának. Pista Juli viselkedéséből, oszteni-zív kommunikációjából kikövetkezteti (és helyesen), hogy ma este egyedül kell moziba mennie. Juli oszteni-ziója persze egyszerre több feltevést is nyilvánvalóvá tett Pista számára, például a következőket: Juli megszerezte az algebra jegyzetet. Juli nemsokára vizsgázik algebrából. Juli tanulni akar ma este. Julinak beszélgetni sincs kedve. Julit most zavarom.stb. E feltevések közül az adott beszédhelyzetben a számára legrelevánsabbat¹⁰ kiválasztva Pista le tudta vonni a következtetést, hogy Juli nem megy vele este moziba.

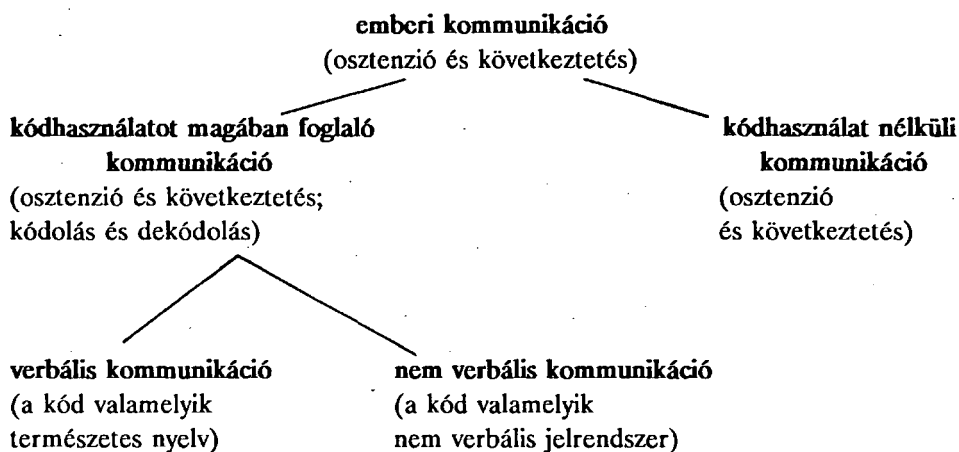
4. Összegzés

Az előző három rész gondolatait összefoglalva megállapíthatjuk, hogy az emberi kommunikáció legtipikusabb esete a verbális kommunikáció. A verbális kommunikációt helyettesíthetik illetve kísérhetik nem verbális jelzések, ilyenkor nem verbális kommunikációról beszélünk. Mind a verbális, mind a nem verbális kommunikációban használunk kódot, de létezik emberi kommunikáció kódhasználat nélkül is. A kódhasználatot magában foglaló kommunikáció leírása során két különböző folyamatot, kódolást és dekódolást, illetve az oszteni-ziót és következtetést kell

¹⁰ A relevancia elve SPERBER-WILSON (1986. 118–171) szerint a kommunikációt irányító elvek legfőbbike. A beszélő számára relevánsnak lenni annyit jelent, mint az adott beszédhelyzetben lényeges információt közölni. A hallgató pedig minden beszédhelyzetben automatikusan a számára legfontosabb, legrelevánsabb információra irányítja a figyelmét.

bemutatnunk. A kódhasználat nélküli kommunikációban kódolásról-dekódolásról nem beszélhetünk, ilyenkor a kommunikáció kizárólag oszteni és következtetés útján valósul meg.

Összegzésünket a következő ábrával szemléltethetjük:

A verbális kommunikációt, mint az emberi kommunikáció leggyakoribb változatát, tovább vizsgálva újabb kérdések merülnek fel: Hogyan lehet szegmentálni a verbális kommunikációt, vagy másképpen fogalmazva, mik a verbális kommunikáció egységei és hogyan lehet definiálni őket? Milyen kapcsolat áll fenn a verbális kommunikáció és a természetes nyelv egységei között?

Ezekre a kérdésekre válaszolva közelebb jutunk a nyelv és beszéd, illetve a kompetencia – performancia közötti kapcsolat tisztázásához. Mindez azonban már egy következő dolgozat feladata.

IRODALOM

- BIERWISCH, M. (1980), Semantic Structure and Illocutionary Force. In: SEARLE, J. R.- KIEFER, F.-BIERWISCH, M. (eds.), *Speech Act Theory and Pragmatics*. D. Reidel, Dordrecht, pp. 1-37.
- BUDA BÉLA (1988), A közvetlen emberi kommunikáció szabályszerűségei. Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Budapest.
- BUDA BÉLA-LÁSZLÓ JÁNOS (1981), *Beszéd a szavak mögött*. Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Budapest.
- CSÁNYI VILMOS (1980), *Kis etológia*. Gondolat, Budapest.
- CSÁNYI VILMOS (1985), *Kis etológia II*. Gondolat, Budapest.
- CSÁNYI VILMOS (1986), *Kis etológia III*. Gondolat, Budapest.
- GRICE, H. P. (1957), Meaning. *Philosophical Review*, 66, 377-388.
- HEYES, C.-DICKINSON, A. (1990), The Intentionality of Animal Action. *Mind & Language*, 5, 87-104.
- JAKOBSON, R. (1969), Nyelvészet és poétika. In: Jakobson, R., *Hang-Jel-Vers*. Gondolat, Budapest, 211-258.
- KÁROLY SÁNDOR (1980), Mondat és megnyilatkozás. *Néprajz és Nyelvtudomány*, 24-25, 49-65.
- KIEFER FERENC (1984), Szemantika vagy pragmatika? *NyK*, 86, 5-22.
- KIEFER FERENC (1986), A nyelvtudomány néhány tudományelméleti-módszertani kérdése. II. rész. *Tertium non datur (Logikai-metodológiai tanulmányok)* 3, 29-57.
- LEVINSON, S. C. (1983), *Pragmatics*. Cambridge Univ. Press, Cambridge.
- LYONS, J. (1968), *Introduction to Theoretical Linguistics*. Cambridge Univ. Press, Cambridge.
- NIDA, E. A. (1990), The Role of Rhetoric in Verbal Communication. *Language & Communication* 10, 37-46.
- SEARLE, J. R. (1969), *Speech Acts*. Cambridge Univ. Press, Cambridge.
- SPERBER, D.-WILSON, D. (1986), *Relevance. Communication and cognition*. Basil Blackwell, Oxford.
- SZÉKI PÁL (1986), *Állat az állatnak üzen*. Biokommunikáció. Natura, Budapest.
- SZINÁK JÁNOS (1985), *Üvöltés az éjszakában*. Gondolat, Budapest.
- SZOLGA SÁNDOR (1984), A nem-verbális kommunikáció empirikus megfigyelése. Bölcsészdoktori értekezés, Szeged.
- WARDHAUGH, R. (1985), *How Conversation Works*. Basil Blackwell, in association with André Deutsch, Oxford.

**SOME BASIC QUESTIONS OF THE INVESTIGATION
OF HUMAN COMMUNICATION****ENIKŐ T. NÉMETH**

The field of interest of communication studies has greatly enlarged in the last few decades. This paper deals with some basic questions of communication. After a brief overview of new disciplines of communication studies such as bio- and animal communication, the two types of human communication will be considered. The first one involves verbal and/or nonverbal code-using, the second one is achieved without any code-using. In the first type of human communication, which is verbal and/or nonverbal, two different processes can be differentiated. The one is coding-decoding and the other ostension-inference. The second type of human communication is only achieved by ostension and inference. When investigating verbal communication, further questions arise, e.g. how and which units can be segmented in verbal communication, or what is the relationship between communicational units and the units of natural language?

KÉT NYELVJÁRÁSI SZÖVEG ELEMZÉSE

SZABÓ JÓZSEF

1979 tavaszán az a megtiszteltetés ért, hogy részt vehettem a *L a k a - t o s I v á n* rendezte Kőrösök vidéke című kisfilm készítésében nyelvjárási szakértőként. Mivel korábban a nyelvjárási órák, újabban pedig a szociolingvisztika tantárgy keretében módon nyílt arra, hogy ezt a filmet – más kisfilmekkel együtt – tanítványaimnak levetíthessem, s ezt e jövőben is szeretném megtenni, ezért arra a gondolatra jutottam, hogy oktatási szempontból – s remélhetőleg tudományos tekintetben is – hasznos lehet a filmben elhangzó két nyelvjárási szövegek elemzése.

A Kőrösök vidéke – más területekkel együtt – a magyar nyelvjárások hagyományos felosztása szerint a tiszai nyelvjárástípushoz tartozik. Egészen természetes, hogy a hangfelvételeket olyan, helybeli születésű emberekkel kellett elkészíteni, akiknek nyelvhasználata hűen tükrözi a vidék nyelvjárási sajátosságait.

A filmen két adatközlő szólal meg: az egyikük dévaványai, a másikuk pedig orosházi. Mivel a két település nyelvjárása – közös vonásaik mellett – bizonyos különbségeket is mutat, ezért a filmben elhangzó nyelvi anyag elemzését célszerűnek látszik külön-külön (adatközlőnként) elvégezni. A viszonylag nagyobb fokú eltéréseknek egyébként az az oka, hogy Orosháza megalapítói – amint azt az orosházi adatközlő is megemlíti a fölvételen – a XVIII. század folyamán a Dunántúlról kerültek a mai lakóhelyre.

A dévaványai szöveg és elemzése

A nyári jászolból apám még a bátyáim csináltak csó^unakot, és abba beleméntek, és abba halásztak, még a tojást szétlák összebele abból. A halat úgy foktuk, hogy a csó^unagba mént éggy a víz közepinn. A hal persze kimént a víz két szélire, abba a gyíkinyés, kákázs bokorba. A tapogatóval az éggyig bátyám kimént áru, a másik emēru, az ídēsapám még egy lapáttal hajtotta aszt a csó^unakot. űk még a tapogatóval, ahogy a hal mént, mégmozgatta a gaszt, ahum mégált a hal, ot fēljött a bugyborék. Lētűttik a tapogatót, mégzördült benne a hal, benyűltak és kivētűttik. Ity fokták a tapogatóval a halat.

Csíkot még aszt még mán ojamformán foktuk még, ahum majdnēm sēmni víz sē vót, mer a csík a habarígba van. Amikor a víz apad róla lēfele, azok összejönnek ojan csomóstul, talán – nēm tudom – sok csomóstul, imitt-amott. Azokat még mēkfogni ojan rēttenetēzs dolog, hogy asz csúszik ki, mind a – nēm tudom én mi – az embēr kezibűl. Hát aszt is ahogy láttam, hogy rátaláltak

valahun a csikra. No, gyerték ide, fijam! Itten körül lésznek, ahun a víkon habarík víge, ott a tenyerüket odatették, oszt nem mőkfokták, hanem kidopták. Ity fokták még a csíkot.

Na most amint a vizet elmontam, a víz szélín évrül évre nőttek azok a nádak, kákák, gyíkinyék. Az a tavaji ot maratt – avas –, a másik ránőtt, āra tojtak a vadrucák, a bébicék, asztán a siráj, dankasiráj, tőkés kacsa, cigánkacsa satöbbi. Azok āra tojtak, és aszt a vízenn, ahun lehetét menni avval a csó⁴nakkal, meglátták, hogy ahun van a tojás. Mer hát aszt nem takarta sēmmi. Az avas fűre rátojt. Aszt akkor ity széttük össze vaty széttük össze. Abba az üdőbe nem írtikē¹l-ték aszt, hanem félélvészte a család, nemcsak minálunk, általába félélvészte a család. Ammi nem vő²t alkalmas félhasználásra, aszt úgy niszttük még, hogy beletéttük a vízbe, és ammi féljött a vastag végivel, asz fijas vót. Ammi léült a víz fenekire, asz tiszta vót. Aszt visszatéttük, ammi fijas vót, a fészki³be, amaszt pedig használtuk.

Abba az üdőbe gyógyítást fűbűl vagy áladbűl ... Nadájt aszt hallottam, hogy ... de hogy aszt mire, csak aszt úty tudom, az anyámtól hallottam, hogy jaj de fáj a tarkóm, jó vóna egy nadájt beleragasztani. Hát ennyit tudok a nadájni. Aszt tényleg ēre mikor kijabálták: – itt a piacon is árulták ojan besföttesüvegēbe –, hogy nadájt vėgyenek, nadájt vėgyenek! Igy erül csak ennyit tudok.

*

A kétségtelenül rövid terjedelmű szöveg értéke egyrészt abban rejlik, hogy – mint cseppben a tenger – hűen tükröződnek benne a dévaványai nyelvjárás legjellegzetesebb sajátosságai, másrészt az a tény ad neki sajátos jelentőséget, hogy az 1970-es évek végén sikerült még olyan embert megszólaltatni, aki gyerekkori emlékei alapján egy igen archaikus, lényegében már évtizedekkel ezelőtt visszaszorult foglalkozásról, a p á k á s z a tról tudott viszonylag élményszerűen mesélni, ha ő maga nem is volt már ennek az életmódnak cselekvő részese.

Az elhangzó szövegben a következő nyelvjárási jelenségeket figyelhetjük meg:

1. A fonémaállományt illetően ugyanúgy 7 hosszú magánhangzó használatos, mint a köznyelvben, rövid magánhangzó-fonéma viszont 8 fordul elő, ugyanis ez a nyelvjárás is megkülönbözteti a kétféle e-t (a nyílt e-t és a zárt ē-t); a zárt ē-zés (pl. *belemēntek, rēttenetēs, lēfele, vėgyenek, vízēn* stb.) a legjellemzőbb nyelvjárási sajátosságok egyike ezen a vidéken.

2. A zárt *i*-zés jelensége, amely a köznyelvi *é* rovására jelentkezik, szintén nagyon gyakori (pl. *bugyborék*, *gyíkinyés*, *habarék*, *széttik össze*, *víkony* stb.).

3. Jellemző továbbá erre a nyelvjárástípusra az is, hogy az *l*, *r* és *j* előtti rövid magánhangzó megnyúlik, és e nyújtó hatás következtében általában félhosszú, ritkábban pedig hosszú magánhangzó hallható. Erre a jelenségre a filmbeli anyagban csak egy-két példa akad (pl. *félélvészte*, *gyèrték*, *síráj*). Figyelemre méltó egyébként, hogy az említett szóalakok (fonetikus átírással jelzett) félhosszú, illetőleg hosszú megoldású realizációjában – az *l* és *r* nyújtó hatása mellett – a hangsúlyos helyzet is közrejátszik.

4. A szótagzáró *l* kiesése – miként a magyar nyelvjárásokban szinte mindenütt, legfőljebb különböző intenzitással – ezen a tájon is megvan, és a szövegben is előfordul egy-két esetben (pl. *hasznátuk*, *vót*).

5. A hangszínbeli sajátosságok terén egy föltűnő vonása van ennek a nyelvjárásnak: a köznyelvi *ó*, *ő*, és *é* helyén záródó típusú kettőshangzók használatosak. Erre a jelenségre is akad egy-két példa a szövegben (pl. *csó^unak*, *csom^us*).

6. A honnan? kérdésre felelő határozóragok általában *-búl*, *-bűl*, *-túl*, *-tűl*, *-rúl*, *-rűl* hangalakban járatosak (pl. *abbúl*, *évrűl évre*, *fűbűl* stb.).

7. Az egész területre – közte Dévaványa nyelvjárására is – a *j*-zés jellemző (pl. *nadáj* 'pióca', *síráj*, *tavaji* stb.).

8. A szövegben egy-egy példa akad az egyébként is szórványosan jelentkező zárt *ü*-zésre (*űk* 'ők') és a labiális *ü*-zésre (*üdő*) is, valamint a magánhangzók közötti mássalhangzók geminálódására (*ammi*).

9. Néhány példa a valódi tájszavakra is előfordul (pl. *cigánykacsa*, *tőkéska-csa*, *tapogató* 'kezdetleges halfogó eszköz', *vadruca* stb.).

A többi, eddig nem említett jelenségről azt mondhatjuk el, hogy lényegében azonos a köznyelvivel (ilyen pl. az *a*, *á* hangszíne, az *ö* hang megterheltsége stb.) A mássalhangzók közül az *l* és *n* nem palatalizálódik (pl. *beleragasztani*, *ránőtt*), és nincs meg pl. az *explozív gy*-zés és *ty*-zés sem.

Az orosházi szöveg és elemzése

Zombánu gyűttek ide az orosháziak. Ezérhéccásznegyvenegybe gyűttek Orosházára, de má akkor magukat hozták eszt a kalácssütés tudományát. Az uan nagyon érdekés a kúcsoskalács. Ugy van összefomva, hogy van oan asszony, aki nem is tudná összefonni, uan érdekés. És az nagyon izletés vót. És lakodal-mak hát anélkül el sëm mulhattak. Ünnepnep, szombaton általába mindem pa-

raszt hejém vót kalácssütés, de a kúcsoskalács az nem maratt el. Lakodalmagba is hát sütöttek nyócfan-száz darabot. És akkor amit ot megéttek, elfogyasztottak, ami pedig megmaratt, aszt általában | a közeli rokon mind ajándégba kapott ety kúcsoskalácsot, aszt evitte haza emlékül.

Azután mēkkesztük az aratást. Először is kimēntünk, mēgnésztük az árpát. Mēgírēt, lēvāktuk etypár nap alatt, azután első vót a magyar búza. A magyar paraszt ugy volt, mēgdörgülte a tenyere között, és ha viaszírízbe vót, akkor lēhetēt vāgni. Az vót a lekszēb magyar búza, a lekszēp pirozs búza, amit az első napogba vāktunk. Mer azután esőt kapott, akkor má a sikértartalmābu vesztēt. Az igazi magyar, Tisza vidéki buza uan nyócvankēt-nyócvanhárom hēktóliter sūju, fajsūju vót. Az vót a lekszēbb.

A kaszás mēkkeszte a kaszálást. Ugy monták akkor, hogy ēggy elő. Asz tizēnyóc kive vót ēggy elő, utyhogy abbu ety kērēsz lett ugyē. A nagyapām az mindig ugy monta, kepe, kepēzünk, kepēbe összeraktuk. Marokverō szette uan kukával vaty sarlóval. A sarló azēr nagyon alkalmas vót, de uan kiskonuaknak keszték az aratást, illetve a marokszēdést, könnyem belevākta a lábābo is ugyē, mēksērūt, balesetveszējēs volt. Igy oszt fābul csināltunk kukát. Ha esetleg mēgūti is a lábaszārāt vagy a tērdit, nem veszējēs. A marokszēdō szette, kēvébe rakta. Egy jó naty kive vót. A kötelet kiteritētük, és | beletette a kötélbe. Ha volt kötō, asz közvetlem bekötötte. Azēr jó vót a kötō, mer ha az nem vót, akkor ety kis szēl fūjt ugyē, akkor szūfujta. Hād dēlig lēvāktunk – nem tom, ety-kēt elōt | öt-hatnyóc kērēszēt vaty tizet, mikor mennyit | dēlig. Kōvetkēzēt ebédidō. Hāt ugyē figyētünk mindig a tanya fele, hogy nem tudom, mikor lēs kisz az ebíd. Mer csak mēgēhesztünk ugyē. Ęccēr láttyuk, hoty fō van eresztve a vōdör, a kutāgos vaty kudgēm. Aru láttyuk, hogy az aszt jelentette, hogy mēhetünk ebédēlni, kész az ebíd. Akkor összekaptuk, mingyā összeraktuk. Ha jó idō vót, akkor szējjēmarattak a kēvék, hat száraggyanak. Ha pedig esōre hajló idō vót, akkor összeraktuk kērēzdebe. És akkor bemēntünk, mēgebēdōltünk. Utānna kōvetkēzēt a kalapállás. A kaszás asz kalapālta a kaszāt, a marokszēdō pedig – vagy marokverō, igy is montuk – asz fogta a nagygerēbgyét, és kimēnt az elhullot szālokat összegerebgyete. Ugyē uty körūbeli három óra tájom vót a lekszēbb idō. Amikor kezdēt ot hūvōsōnni, akkor oszt este hét-nyóc óráig, kilencig amit arattunk, összeraktuk, és akkor fōgerēbgyētük, és akkor másnap ugyanuty kezdōdōt elōrū. Este csinātuk a kötelet. Fojtattuk napru napra, mēk csak az aratás vót.

Az az oroshāzi házikēnyēr csak tulajdonkēppen a kilencszāsztizes évegbe kezdōdōt. Azelōt hát sütöttek ugy, mint az ország más részin, jó kēnyeret sütöt-

tek. És akkor kilencszáztízbe Gémés Ferenc, orosházi malomtulajdonos az valahoty kikísérletészte így a kiváló minőségü kényeret. És ugy bevált, hogy országos hirüvé lett.

*

Az Orosházán készített nyelvi fölvétel elsősorban abból a szempontból érdemel különös figyelmet, hogy rövid terjedelme ellenére is megfigyelhetők benne olyan nyelvjárási jelenségek, amelyek nagyrészt a környező települések nyelvével – főképpen a tiszai nyelvjárástípus sajátosságaival – egyeznek meg, ugyanakkor azonban – legalábbis nyomokban – még föllelhetők olyan vonások is, amelyek a dunántúli nyelvjárásokra jellemzőek. Mindez Orosháza 'sajátos, belső nyelvjárászi-ge-t-helyzetével magyarázható, ugyanis – amint már a bevezetésben említettem – Orosháza lakói 1744-ben a Tolna megyei Zombárol költöztek el új otthont alapítani, Zombára pedig kb. egy emberöltővel korábban települtek a Dunántúl különböző területeiről (vö. Orosháza néprajza. Szerk. Nagy Gyula. Orosháza, 1965. 7, 494). A nyelv konzervatív voltára vet fényt, és általános nyelvészeti szempontból is érdekes és tanulságos az, hogy Orosháza nyelve a több mint kétszáz éves áttelepülés után őriz még napjainkban is dunántúli nyelvjárási sajátosságokat.

A szöveg elemzését hasznosnak látszik aszerint elvégezni, hogy melyek benne a tiszai nyelvjárástípusra is jellemző vonások, és melyek azok a jelenségek, amelyek a dunántúli nyelvjárási sajátosságokkal egyeznek meg.

I. A tiszai nyelvjárástípussal megegyező sajátosságok

1. A fonémák állománya szempontjából azt állapíthatjuk meg, hogy 7 hosszú és 8 rövid magánhangzó használatos, mivel a zárt *ë* is megvan az orosházi nyelvjárásban. Meg kell azonban jegyezni, hogy – a szövegben levő példákat a passzív megfigyeléssel szerzett tapasztalataimmal is kiegészítve – a felső nyelvállású hosszú *ú*, *ü*, *í* megterheltsége – miként a Dunántúlon általában – meglehetősen csekélynek látszik (a szövegben pl. a *búza* hosszú *ú*-val hangzik), helyettük inkább a megfelelő rövid magánhangzók (az *u*, *ü*, *i*) jelentkeznek (pl. a szövegben is: *hüvösönni*, *kutágos*).

2. Az illabiális *ë*-zés – nemcsak a tiszaival megegyezően, hanem egyszerűsmind a dunántúli nyelvjárásokhoz hasonlóan – nagyon gyakori jelenség (pl. *érdékös*, *kényér*, *kérészt*, *kiméntünk*, *mégészik*, *ugyë*, *veszített* stb).

3. A zárt *i*-zés – nyilvánvalóan a tiszai nyelvjárástípus hatására – ma már az egyik leggyakoribb jelenség az orosházi nyelvjárásban. A szövegben is több példa képviseli (pl. *ajándigba, ebéd, kisz, kive, marokszédís, szíjelmamad, szítfújta* stb.). Egy megjegyzés azért még ide kívánczik: a zárt *i*-zés nagyfokú elterjedésében minden bizonnyal az a körülmény is szerepet játszik, hogy az orosháziak elődeinek egy része föltehetően az Északnyugat-Dunántúlról származik, ahol szintén előfordul az *i*-zés (vö. KÁLMÁN BÉLA, *Nyelvjárásaink*. Bp., 1966. 69.).

4. A szótagzáró I pótlónyúlásos kiesése (pl. *főgerébgvétük, kúcsoskalács, mēgdörgütte, vót* stb.) a szöveg alapján is gyakoribb itt, mint a tiszai nyelvjárásterületen általában.

II. A dunántúli nyelvjárásokkal meggyező sajátságok

1. Az *á* utáni *o*-zásra több példa is előfordul a szövegben (pl. *kutágos, lábábo, szálokat, szároggyanak* stb.).

2. A hangszínbeli sajátságok közül nyomokban megvan még a nyílt *e*-nek a szokásosnál valamivel nyíltabb ejtémódja (pl. *lehetőtt, lększēbb*), az *á*-nak pedig a köznyelvinél kissé zártabb változata (pl. *árpát, nagyapám*). A kettőshangzók – ahogy a Dunántúl kisebb részén, az ún. dunántúli nyelvjárástípusban – Orosházán sem használatosak.

3. Akad néhány példa az *explozív gy*-zésre is (pl. *gyüttek, nagygerébgve, ősszezerébgvétük*).

4. Szórványosan jelentkezik még néhány olyan hangtani jelenség a szövegben, amely a dunántúli nyelvjárásterületre is jellemző, ilyen pl. a zárt *u*-zás (*napru napra, uan* 'olyan'), labiális *ü*-zés (*ebédüdő*) és a hasonulás jelensége (*av vót*).

5. Szókincstani téren nagyon érdekes, hogy pl. az aratás szakszókincsében még napjainkban is föl-fölbukkannak olyan elemek, amelyek jellegzetesen a Dunántúlon vannak elterjedve. Ilyen pl. a 'gabonarakás, gabonacsomó' jelentésben használt *kepe*, amely a gyakrabban előforduló *kérészt* szóalak szinonimájaként néha-néha még hallható az orosházi nyelvjárásban is, vagy az Alföld nagy részén ismert és használt *marokverő* szó mellett Orosházán ennek szinonimájaként használatos a *marokszédő* szóalak, amely ugyancsak dunántúli tájszóként őrződött meg napjainkig.

A fentiekben elemzett két nyelvjárási szöveg – rövid terjedelménél fogva – a dévaványai és az orosházi tájszólásnak természetesen csak néhány vonását mutathatta meg. Mindkét helyi nyelvjárás sajátságai a valóságban jóval gazdagab-

bak, színesebbek annál az itt vázolt képnél, amelyet ilyen csekély terjedelmű szöveg-fölvétel alapján csupán fölvillantani lehetett róluk. Azt azonban kétségtelenül jelzik e szövegek, hogy még mindig sok tájnyelvi – olykor archaikus – elemet is őriznek nyelvjárásaink. Ahhoz, hogy ezeket megmenthessük a jövő kutatók számára, sok településről kellene minél hamarabb nagy mennyiségű szöveg-fölvételt készíteni és közzétenni, mert egy-két évtized múltával korunk eme égetően sürgős feladatát senki sem tudja már elvégezni.

ANALYSE ZWEI MUNDARTLICHER TEXTE

SZABÓ JÓZSEF

In dem Film mit dem Titel „Umgebung der Flüsse Körösök“, verfilmt 1979, kommen zwei Gewährsleute aus Orosháza, bzw. Dévaványa zu Wort. Der Verfasser analysiert die Textaufnahmen, die mit Hilfe ihnen hergestellt wurden, und zwar aus solchem Gesichtspunkt, welche mundartliche Erscheinungen in ihnen zu beobachten sind. Die Aufnahme aus Orosháza ist besonders beachtenswert, Orosháza ist nämlich eine Dialektinsel, deren Einwohner im 18. Jahrhundert aus Transdanubien umgesiedelt sind.

A SZÉKELY ROVÁSÍRÁS¹

SZÖNYI-SÁNDOR KLÁRA

1. Azt az írásrendszert, amelynek áttekintő bemutatására vállalkoztam, a *székely* mellett nevezik *magyar*, *régi magyar*, *hun*, *hun-szkíta*, *hun-magyar* írásnak is – megfelelően annak, hogy az elnevezések használói milyen állásponton vannak a magyarság korai történetét illetően.² Az elnevezések közül komolyan csak a *székely* illetve a *magyar rovásírás* név jöhet számításba, *hunnak* és *szkítának* azért hívták ezt az írást, mert a magyarságot e népek utódjának tartották, a rovásírást pedig hun vagy szkíta örökségként fogták föl, amelyben a magyarok ősi dicsősége megtestesül. A *magyar* jelző azért védhető, mert ezzel az írással kizárólag magyar nyelvű szövegeket jegyeztek le. Azért követem mégis azt a hagyományt, amelyik a *székely* jelzőt használja, mert ennek az írásnak eddig csak Székelyföldről kerültek elő hiteles emlékei, amelyek pedig nem, azt is bizonyíthatóan székely származásúak írták. A korai források is mindig hangsúlyozottan a székelység körében ismeretes írásként említik.

Hangsúlyozni szeretném azonban, hogy ennek az elnevezésnek a használata nem jelent állásfoglalást a székelyek eredetének sokat vitatott kérdésében. A székely rovásírás ma föltételezett elterjedtsége nem támasztja alá azt az elterjedt nézetet, hogy a székelység a magyarokhoz csak később csatlakozott, általában török

¹ A Kőrösi Csona Társaság Szegedi Tagozatának 1990. május 3-i ülésén elhangzott előadás.

² Az írás nevében a *rovásírás* terminus állandó elem ugyan, de némi magyarázatot ez is igényel. Olykor megtévesztő lehet ugyanis, hogy nem válik világosan szét a *rovás* terminus két jelentése: ez egyrészt egy bizonyos írásmódot jelöl, amelyet akkor alkalmaznak, amikor egy szöveget valamilyen keményebb anyagba - fába, kőbe, csontba, acélba - karcolnak vagy vésnék. Bármelyik írásrendszer használják is ilyenkor, a betűk szükségszerűen szögletesek lesznek, mert az írás hordozójaként használt kemény anyag kényszeríti az írókat, hogy kerek formák helyett jóval könnyebben véshető szögletesebb jeleket írjon. A *rovásírás* kifejezés abban az esetben viszont már nem írásmód, hanem írástípus neve, ha egy ábécét kifejezetten úgy alakítanak ki, hogy betűit könnyű legyen majd keményebb anyagokba róni. Az ilyen ábécék betűformái akkor is szögletesek maradnak, amikor tollal papírra írják a jeleket - legalábbis egy ideig, amíg a tollal írás következtében az eredeti rovásbetűk el nem kezdenek torzulni. A rovás típusú írások az írás körülményeinek megfelelően nem kurzívák; a betűformák kialakításakor nemcsak a kör alakú vagy köríves formákat kerülik, hanem a vízszintes vonalakat is - erre azért van szükség, mert a vízszintes vonalak iránya fába rovás alkalmával megegyezne a rováspálcá rostjainak irányával, és ilyenkor a fából egész nagy darabok is könnyen kihasadnak. A rovás típusú írásrendszerek közül talán a germán rúnáírás és a türk rovásírás a legismertebb, de ide sorolhatjuk a székely rovásírást is.

eredetűnek tekintett törzs lenne, és nem szól a másik fő nézet ellen sem, amely szerint a székelyeket a magyarság többi részéből szervezték a keleti gyepek védelmére, hiszen ez, a magyarság többi részétől kissé elszigetelten élő néprész kultúrájának egyéb vonásaiban is meglehetősen önállóságot mutat, és ezek egy része biztosan jóval a honfoglalás utáni időkben került a székelységhez.

2. Az írás jellemzőinek vizsgálatakor figyelembe kell vennünk a székely rovásírás történetét is, amely két nagy részre osztható: az egyik a székely írás ma ismert ábécéjének kialakulásáig tart, a másikon ez az ábécé már csak kisebb mértékben módosult, az íráshoz tartozó szabályrendszer viszont éppen ebben a második szakaszban változott többet. Az első szakasz vizsgálata lényegében azonos a székely rovásírás eredetének kutatásával, a második szakasz pedig a székely rovásírás már kialakult jellemző tulajdonságainak: a betűformáknak és a szabályoknak a változása.

A székely rovásírás legszembetűnőbb tulajdonsága talán betűinek szögletessége, ami azzal magyarázható, hogy a betűket eredetileg fába vésték. Amint azonban rovókés és fapálca helyett kezdték tollal és papírra írni a székely betűket, ezek alakja lassan megváltozott: a betűk kerekedni kezdtek, már a vízszintes vonalakat sem kellett kerülni. A betűk alakjának megváltozásában nem kis szerepet játszott a latin írás hatása.

Az írás jobbról balra halad, ezt a sajátosságát a székely rovásírás mindvégig megőrizte. Mindössze két emlék van, amelyben a betűk a latin írás megszokott irányában balról jobbra haladnak, de ezekben az emlékekben sem a szabály figyelmen kívül hagyásával, hanem egyfajta „titkosítással” magyarázható az írás irányának megváltoztatása. A szavakat két vagy négy pontból álló elválasztó jelek különítették el egymástól, ezeket később a latin írással megegyező megoldást alkalmazva szünettel helyettesítették.

Még egy olyan jellegzetessége van a székely rovásírásnak, amely nem változott: ez a betűk elnevezése. A székely rovásjeleknek nincs olyasfajta önálló nevük, mint például a héber, görög, vagy arab ábécé betűinek, az elnevezések inkább a latin ábécé betűneveihez hasonlítanak: a magánhangzókat nem nevezik el külön szóval, hanem minden magánhangzó önmaga neve is egyben. (Tehát az /a/ fonémát jelölő betű neve nem az *alef*, *alif*, *alfa* névvel analóg, hanem egyszerűen *a*.) A mássalhangzók jelei pedig, hogy kiejtésük könnyebb legyen, kapnak maguk mellé egy magánhangzót, ahogyan a latinbetűs ábécékben, így a mai magyar ábécében is. Van azonban egy fontos különbség a latinbetűs ábécék és a székely rovásábécé betűnevei között. A latin ábécében az ejtéskönnyítő magánhangzó bizonyos

esetekben a betű elé olvasandó, például az <f> vagy az <r> nevében, más betűk esetében viszont a betű után, és a betű után olvasott ejtéskönnyítő nemcsak *é*, hanem *á* is lehet, mint a , <d> illetve a <h>, <k> betű megnevezésekor. A székely mássalhangzójelek ejtéskönnyítője viszont minden esetben *e*, és mindig a mássalhangzó elé kell olvasni.

A székely rovásírásban a magánhangzókat nem minden esetben kellett kiírni³ – hasonlóan más írásokhoz, melyek közül a legismertebb talán az arab, de ilyen a keleti türk rovásírás is. A magánhangzók kiírásának szabályai a fennmaradt emlékekben nem érvényesülnek ugyan teljes mértékben, de a régebbi emlékekből többé-kevésbé rekonstruálhatók. Úgy tűnik, eredetileg csak a hosszú magánhangzókat írták ki plene és azokat, amelyek szó végén álltak. (Ez utóbbira azért volt szükség, mert különben semmi sem jelezte volna, hogy a szó magánhangzóra végződik.) Később lassan a rövid magánhangzókat is kezdték jelölni, az *a* és az *e* hangok kivételével. A következő fázisban megjelent a kiírt *a* is, de az *e* még jó ideig tartotta jelöletlenségét, éppen annak köszönhetően, hogy a székely írás mássalhangzójeleinek neve mindig *e*-vel kezdődik. Abban az időben ugyanis, amikor feledésbe merült az a régi szabály, hogy a rövid magánhangzókat – nemcsak az *e*-t, egyiket sem – nem kell jelölni az írásban, ugyanakkor valahol homályosan még emlékeztek ilyesféle szabályosságra, az a gyakorlat terjedt el, hogy csak az *e* hangokat nem jelölték, úgy gondolva, hogy ezt minden székely mássalhangzójel inherensen tartalmazza. Végül azonban az olvasás megkönnyítésére már az *e* hangokat is kiírták.

A székely írásra jellemző tulajdonság az is, hogy az egymás mellett álló betűket, amennyiben ez lehetséges volt, összevontan írták, a már leírt betűk vonalát fölhasználták a következő betű írásakor. A ligatúrák megalkotásakor nem volt követelmény, hogy a fölhasznált és a szükséges vonal tökéletesen megegyezzen: a függőleges egyenest helyettesíthette ferde egyenes, sőt még köríves vonal is. Az így létrejött ligatúrák mindig a rovó önálló alkotásai voltak, használatuk nem volt kötelező, bár a fennmaradt székely rovásábécék általában bemutatnak egy-két mintát. Az írás későbbi szakaszában, a rövid magánhangzók szaporodó kiírásával párhuzamosan egyre nőtt a ligatúrák száma az ábécékben, és csökkent a szövegekben, az egészen kései kéziratokban már alig-alig található meg. A két folyamat csak látszólag van egymással ellentmondásban: kezdetben az írás folyamatának termés-

³ Ezt a sajátosságot a szakirodalomban a nem a leghatározottabban megválasztott *magánhangzóugratás* terminussal szokták jelölni.

zetes része volt a ligatúraalkotás, a székely rovásírást használók jól ismerték a betűösszevonások szabályait, nem volt szükség arra, hogy az ábécékbe egy-két példánál többet jegyezzenek, de tulajdonképpen ezek a jelek sem az ábécéhez tartoztak, inkább a szabályt magyarázó példaként foghatjuk fel őket. Később kezdték a ligatúrákat az ábécé részének tekinteni, és csak olyan ligatúrákat írtak le, amelyre volt példájuk – és ennek megfelelően az ábécékben is továbbhagyományozták az általuk ismert összes ligatúrát. Végül, ismét csak az olvasás megkönnyítése céljából, a betűösszevonások helyett inkább önállóan írták ki a ligatúrát alkotó betűket.

hangérték	ligatúra	a ligatúrát alkotó betűk
nc	Ń	↑ + 丩
nt	Ń	丩 + ˆ
bo	Ń	丩 + X
la	Ń	9 + ˆ

Példák ligatúrák alkotására

A székely írás sajátosságainak felsorolásakor általában megfigyelhető, hogy a hosszú mássalhangzókat, a már ismertetett helykímélő megoldásokkal összhangban, betűkettőzés nélkül, egyetlen mássalhangzójellel írták eredetileg, ellentétben a kései emlékek gyakorlatával.

A székely rovásírás tulajdonságainak megváltozása azzal van összefüggésben, hogy az írást tollal és tintával kezdték írni: ez nemcsak a betűformák változását idézte elő, hanem szükségtelenné tette azokat a megoldásokat, amelyek fába rováskor helyet takarítanak meg és megkönnyítik az író munkáját, mert nem kell kiírnia a magánhangzókat, mert fölhasználhat már meglévő vonalakat a következő betű írásakor, vagy mert a geminált mássalhangzókat is elég egyetlen betűjellel jelölnie. Tollal írni sokkal kevésbé fáradságos munka, mint a betűket fába róni vagy kőbe vésní, ezért el lehetett térni a korábbi szabályoktól, amelyek rováskor praktikusak voltak ugyan, de a szövegek megértését mindenképpen nehezebbé tették. A régi szabályosságok eltűnésében szerepe volt annak is, hogy a 16–17. század fordulója után jóformán csak a kuriózumok iránt érdeklődő tudósok hagyományozták az írást, nem is ismerve valódi szabályait; a székely rovásírás hétköznapi használata ekkorra már csaknem teljesen megszűnt.

3. A székely rovásírás emlékei közül a legkorábbi a 15. század közepéről származik, de a székelyek írására vonatkozóan már régebbi korokból is vannak adataink. Az első Kézai Simon 13. századi krónikájából való, később a Képes Krónika szerzője, Thuróczy, Bonfini, Benczedy Székely István, Verancsics Antal,

Szamosközi István is említi. Ezek a szerzők vagy a magyarság ősi, Ázsiából hozott, de csak a székelyek által megőrzött hagyatékának gondolták a fára rótt jegyeket, vagy mint a szerintük hun eredetű székelyek hunoktól örökölt ábécéjét említik. A felsorolt szerzők kiemelik, hogy az íráshoz a székelyek nem tollat és tintát használnak, sajátos jegyeiket fapálcákra vésik. Ebben a korban még valószínűleg viszonylag széles körben használták Székelyföldön a rovásírást, bár a krónikás említéseken kívül sajnos nagyon kevés emléke maradt ennek: a rovásbotok elvesztek, elkorhadtak, éppen ezért a székely rovásírás valódi használatáról keveset tudunk.

A krónikások följegyzésein kívül mindössze két emlék bizonyítja, hogy általában fába rótták a székely írás-jeleket. Az egyik egy ábécé, amely a székely rovásírás jelenleg ismert legkorábbi biztosan datálható emléke. Ez az ábécé csak kéziratban maradt ugyan fenn, és ennek megfelelően természetesen tollal írták, de írásakor gondosan ügyeltek arra, hogy a betűk formája pontosan megfeleljen a fába rótt betűknek. Nagyon valószínű, hogy az ábécét, amely a 15. század közepéről származik, olyanvalaki másolhatta egy rováspálcáról, aki nemigen ismerte a székely betűket. Ellenkező esetben, ha ismerte volna a másolt ábécé grafémáit, tudta volna, hogy egy-egy betű leírásakor melyek azok a jegyek, amelyek fontosak, és melyek azok, amelyekre nem kell ügyelni. Ebben az esetben valószínűleg szabadabban kezelte volna a tollat, és nem másolta volna olyan kínos pontossággal a rováspálcán látott jeleket. A rovásbetűk mellett megtalálható latin betűs föloldásuk is.

Fontos még szólni az ábécé megtalálási helyéről, mert nem Székelyföldön került elő, hanem a csehországi Nikolsburgban. Elképzelhető, hogy ide humanista tudósok közvetítésével került (RÓNA-TAS 1985–86), akik fölfigyeltek arra, hogy a székely jeleket ugyanúgy jobbról balra írják, mint a héber betűket. A székely ábécé alatt ugyanis egy héber betűsor szerepel, és nem lehetetlen, hogy aki e két ábécét egymás alá írta, az a magyar és a héber nyelv rokonságának bizonyítékát látta ezekben az ábécékben.⁴

A másik emlék, amely a fába rovás emlékét megőrizte, több szempontból is jelentős. Ez a székely írás leghosszabb fennmaradt emléke, ráadásul elég korai is. Egy olyan naptárt tartalmaz, amelynek eredetijét föltehetőleg a 13. század végén, a 14. század elején írták, ezt rótták újra – talán többször is. A megőrzött szöveg a 15. század vége felé keletkezett. A naptárban a nem mozgó egyházi ünnepek és

⁴ A Nikolsburgi Ábécé fölfedezéséről és az emlékről magáról ld. JAKUBOVICH 1935: RÓNA-TAS 1985–86.

szentek ünnepnapjai találhatóak, minden ünnep fölött kis vonalkák jelzik, hogy az adott ünnepnaptól hány napra esik a következő ünnep. Abból, hogy a naptár milyen ünnepnapokat tartalmaz, arra lehet következtetni, hogy ferencesek készítették, a magyar egyház naptárát követve. A rovásnaptár a szentek nevét nem az akkor megszokott latin alakban közli, szerzője magyaros névalakokat használ, így a csaknem azonos korú Müncheni Kódex-naptárral, Batthyány Boldizsár miscelánéjének naptárával és a Winkler-Kódex-naptárával együtt az első magyar nyelvű naptárok egyike.

Sajnos az a rovásbot sem maradt fenn, amelyre a naptárt rótták, az emléket egy olasz polihisztor-kéziratja őrítte meg. Luigi Ferdinando Marsigli gróf mint a császári sereg tiszte, hádmérnökként járt Székelyföldön 1690-ben, ekkor bukkant rá Gyergyószentmiklós környékén a naptárt tartalmazó rovásbotra. A rajta látott jeleket hűen lemásolta ugyan – ahogyan ő nevezi – „a nagy botról”, de csak a kéziratot küldte el bolognai könyvtárába, magát a rovásbotot nem. Marsigli kéziratában a naptáron kívül is vannak még rovásbetűs szövegek. Két lapon Jézus életével kapcsolatos hely- és személynévek találhatóak, egyen valószínűleg egy ima (ennek szövege azonban jórészt olvashatatlan), és egy székely ábécé is tartozik a kézirat-hoz. Ezek a részek azonban lehetnek későbbiek is a naptárnál, és azt sem lehet tudni, hogy Marsigli ezeket is a rovásbotról másolta, vagy lejegyzésükkor más forrást használt.

Ugyancsak egy érdeklődő külföldi tudósnak köszönhető a második leghosszabb emlék-megmentése, amely csak néhány évvel fiatalabb az előbb említett Bolognai Rovásemleknél. Ez a tudós Hans Dernschwam volt, a Fuggerek magyarországi bányáinak ügyintézője, aki részt vett a II. Szulejmán szultánhoz küldött követségben. A szokásnak megfelelően őket is az Elçihánban, a Követek Házában szállásolták el. Dernschwam az istálló külső falán, nem sokkal a föld fölött különleges írásjeleket talált, amelyeket lemásolt naplójába. A felíratot megfejteni nem tudta, és tudósítása szerint a követség tagjai közül senki sem értette a jeleket – ez azért érdekes, mert a követség egyik vezetője az a Verancsics Antal esztergomi érsek volt, aki egy székelyekről írott foljegyzésében megemlíti a székelyek írását is. Így arra kell gondolnunk, hogy Verancsics vagy nem látta a Dernschwam által lejegyzett szöveget, vagy csak hírből ismerte a székely rovásírást. Ez a felírat is csak kéziratban maradt fenn, mert a Követek Háza 1865-ben leégett.

A felíratban egy Kedei Székely Tamás nevű lovász tudósít arról, hogy „Szelimbök”, azaz Szelim szultán ott tartotta fogva László király öt követét, köztük Bélai Barnabást, a követség vezetőjét. Székely Tamás megjelölte az időpontot is,

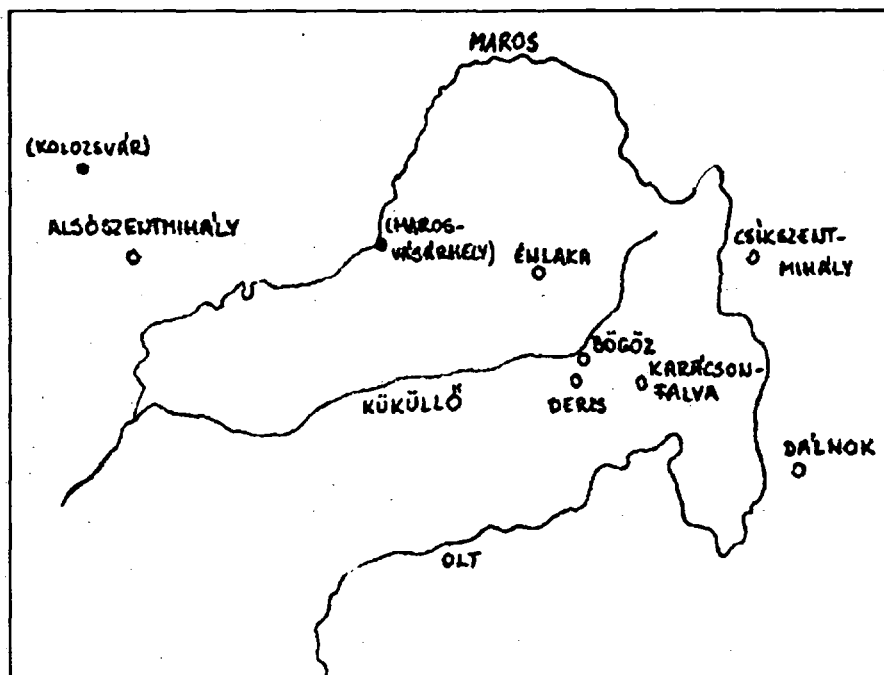
amikor az írást végezte: 1515. Bélai Barnabás más forrásokból ellenőrizhetően valóban Ulászló törökországi követe volt. Igaz, őt Beyazit szultánhoz küldték, de mire Konstantinápolyba ért, a szultánt meggyilkolta fia, II. azaz, „Vad” Szelim, és 1512-től ő uralkodott. Hogy uralmát semmi ne veszélyeztesse, őt unokatestvérét és két testvérét is megölette. Szelim nem akarta azonban, hogy tetteit a magyar követekek hírül vigyék Nyugatra, ezért fogva tartotta őket, de nemcsak két évig, ahogyan a feliratban olvasható, hanem hétig, sőt még déli hadjárataira is magával vitte a követeket.

Az Isztambuli Felirat érdekessége az, hogy a sorokat balról jobbra kell olvasni. Néhány jel azonban arra utal, hogy az írás készítőjének is szokatlan volt ez az irány, és nagyon valószínű, hogy Székely Tamás azért írt a szokásostól eltérően, mert titkosítani akarta a szöveget: ezért nemcsak az írás irányát változtatta meg, hanem a betűket tükrözte is függőleges tengelyükre.⁵

A székely rovásírás ma ismert régebbi emlékeinek legnagyobb részét székelyföldi templomokban találták. Ezek nemcsak megtalálási helyüket, hanem tartalmukat tekintve is egy csoportba tartoznak. A feliratokon mindig valamilyen személynév szerepel, és a rovásírással készült írás mellett többször latinbetűs szöveg is olvasható, amely évszámot, esetleg nevet is tartalmaz. Az évszámok mindig a templom felújításának évét jelölik meg, és a rovásírással írt név föltehetően a felújítást végző mesterek neve, általában kiegészítve még egy két szóval, például az ebben a kategóriában leghosszabb Csíkszentmihályi Felirat értelmezése a következő: *Úmak születetétől fogván imak ezer ötszáz egy esztendőbe. Mátyás, János, István kovács csinálták, Mátyás mester, Gergely mester csinálták.* Az ide tartozó emlékek közül a legkorábbi az 1495-ből származó Homoródkarácsonyfalvi Felirat, a legkésőbbi az 1668-as Énlaki Felirat. A különböző technikával készített – karcolt, festett vagy krétával rajzolt – templomfeliratok között van olyan is, amelyet nem sikerült még kielégítően megfejteni, de nagyon valószínűnek tűnik, hogy tartalmilag ez az emlék is ide tartozik.⁶

⁵ Az Isztambuli Feliratról részletes információkat ad BABINGER 1913; SEBESTYÉN 1915, 25–27, 69–81.

⁶ Az ide tartozó emlékek a következők: Homoródkarácsonyfalvi Felirat (15. sz. vége); Csíkszentmihályi Felirat (1501); Székelyderzsi Felirat (16. század eleje, esetleg még korábbi); Bögözi Felirat (16. sz.); Dálnoki Felirat (1526); Aranyosszentmihályi Felirat (a 16–17. sz. fordulója és 1670 között); Énlaki Felirat (1668). Részletesen ld. NÉMETH 1945. SZABÓ 1866b, 107–115, 242–244, 251–257, 259; SEBESTYÉN 1915, 57–68; NÉMETH 1926–32. JAKUBOVICH 1932; PAIS 1932; Cs. SEBESTYÉN 1952. SZIGE-

A templomfúratok lelőhelyei

Élesen elkülönül az eddig felsorolt emlékektől az a szinte ellenőrizhetetlen számú ábécé és kisebb rovásírásos följegyzés, amelyeket már papírra írtak, és közvetve vagy közvetlenül Telegdi János 1598-ban megjelent rovásírás-tankönyvére vezethetők vissza, melynek címe *Rudimenta priscae hunnorum linguae* volt. A latin nyelven írt könyvecskének eddig egyetlen nyomtatott példánya sem került elő, de hogy sűrűn másolták, számos kézirat bizonyítja.⁷ Telegdi, bár nem tökéletesen, de ismerte a székely rovásírást, és továbbadásra érdemesnek tartotta, mert mint a

thy 1930; JAKUBOVICH 1931. BENKŐ 1981. BENKŐ 1972. SZABÓ 1864, 1866b, 115–117; SEBESTYÉN 1915, 118–122; FERENCZI 1936; FERENCZI G. 1971.

⁷ Telegdi művének kéziratai Hamburgból, Giessenből, Marosvásárhelyről (SEBESTYÉN 1915, 91–117), Fogarasról és Nagyenyedről (kettő) kerültek elő (JAKUBOVICH 1935; MUSNAI 1936).

könyv címe mutatja, a székelyek írását ő is hun örökségnek vélte. Az írás szabályait a korabeli grammatikakönyvek mintájára írta le kérdések és feleletek formájában. A leíráshoz természetesen ábécét is mellékel, a szabályok megértését rovasbetűkkel írt példákkal segítette, és munkája végén írásmutatványt is közölt. Telegdi munkája széles körben ismertté vált, és ezzel elkezdődött a székely betűk torzulása és régi szabályainak megváltozása. Részben már Telegdi maga átalakította kissé a betűformákat – könyvében meg sem említi, hogy a bemutatott jeleket eredetileg nem papírra írták. Követői még tovább „díszítették” a jeleket, és lassan Telegdi egyetlen szabálya is feledésbe merült.

Mégis a Rudimentának köszönhető, hogy a székely rovasírás továbbélt, mert hagyományon alapuló használata Székelyföldön lassan megszűnt. Gyakorlatilag Telegdi munkája illetve az ezt követő ábécék tették lehetővé, hogy a székely rovasírást ne kelljen fölfedezni, hiszen ismerete folyamatos maradt, még ha csak titkosírásnak használták is a kuriózumokat kedvelő és gyűjtő tudósok.

A tudós használattal van összefüggésben, hogy a székely rovasírás történetében megjelentek a hamisítványok is a 18. század végétől kezdve. A hun-magyar írásnak tartott jelek kiválóan alkalmasak voltak nemesi családok ősiségének az igazolására, például nyírfakéregre írva. A millennium körüli években aztán ismét nagy kedvvel gyártottak „évszázados örökségeket” (vö. SZABÓ 1866b, 119–130; SEBESTYÉN 1915, 10, 14–15, 17–22, 65–66).

Századunkban a székely rovasírás története csaknem kizárólag az emlékek fölfedezésére és tudományos földolgozására korlátozódott, használata mégsem veszett ki: a cserkészek titkosírásként tanulták meg, ennek egyik következményeképpen keletkezett a többször is fölfedezett Margitszigeti kő, amit néhányan Attila sírkövének gondoltak, de újra és újra kiderült róla, hogy csak két egykori cserkészfiú véste nevét a kőbe (LIGETI 1925, LÁSZLÓ 1975).

4. A székely rovasírással kapcsolatos kérdések közül talán a legizgalmasabb, de mindenképpen a legvitatottabb az írásrendszer eredete.

A székely rovasírást próbálták levezetni mindenféle írásokból, tudományos igényen azonban eddig csak egy elmélet született, amely szerint a székely rovasírás a türk rovasírással van összefüggésben. Amikor ezt az elméletet NAGY GÉZA először megfogalmazta 1890-ben, már jó ideje ismertek voltak az Orhon folyó mel-

lett talált kőbe vésett feliratok, de nem fejtették meg őket, csak néhány év múlva.⁸ Azóta a székely rovásírás eredetére vonatkozó elmélet bővült ugyan új elemekkel, de lényegében nem változott. A türk rovásírásról viszont jóval többet tudunk, mint száz évvel ezelőtt.

Akik a székely rovásírást az orhoni feliratok írásával kapcsolták össze, kénytelenek voltak elfogadni, hogy a türk feliratok betűi és a székely jelek között csak kettő van, amely alakját és hangértékét tekintve is megegyezik, az <s> és az <n>. Később újabb két egyezés mutatkozott az orhoni feliratoktól csak igen kis mértékben különböző jenyiszeji sírfeliratok betűivel (az <š> és <ë> jele azonos a székely írás megfelelő jelével). NÉMETH, aki Nagy Géza elméletét fejlesztette tovább, kisebb torzításokkal további jeleket is próbált levezetni a türk betűkből (1917–20; 1971), de még az így föltételezett egyezések száma sem volt elegendő ahhoz, hogy a székely ábécét közvetlenül az orhoni és jenyiszeji feliratok betűiből lehessen származtatni. Gondot okozott a nagy földrajzi távolság és az a hét évszázados úr is, amely a székely rovásírás emlékeit a türk rovásírások emlékeitől elválasztja. (A két írásrendszer grafémakészlete, valamint Nagy és Németh egyeztetései a 78. oldalon lévő táblázatban láthatók.)

A kutatást három tényező viheti előbbre. Az egyik az a felismerés, hogy a székely rovásírást sem, és a keleti türk rovásírást sem ma ismert formájában kell összevetnünk, mert a jelenlegi betűkészlet mindkettő esetében több fázisban alakult ki. Ha a keleti türk ábécé későbbi rétegeit leválasztjuk, a megmaradt betűkészlet arra utal, hogy a keleti törkök a nyugati törökség közvetítésével jutottak írásukhoz (RÓNA-TAS 1987).

A székely rovásírás belső története még éppen hogy csak kezd kirajzolódni. A székely betűk rendszere minden valószínűség szerint többször is átalakult. Az első változtatás akkor következhetett be, amikor a török nyelv lejegyzésére használt írást megpróbálták alkalmassá tenni arra, hogy magyar szövegeket írjanak vele. Az írás ekkori átalakítóinak szüksége volt olyan jelekre, amelyekkel a törökben ismeretlen, de a magyarban meglévő hangokat jelölhették. Ehhez fölhasználhatták azokat a betűket, amelyek a magyarban ismeretlen török hangok jelölésére szolgáltak, így nem volt rájuk szükség, átvehettek betűket más ábécékből, és a már meglévő betűkből mellékjelekkel új betűket alkothattak. A székely rovásírás megal-

⁸ Nagy Géza csak THOMSEN megfejtései után, 1895-ben publikálta téziseit, amelyeket 1890-ben csak előadás formájában tett közzé az Akadémián.

kotói éltek is ezekkel a lehetőségekkel: az általánosan elfogadott nézet szerint kölcsönöztek jeleket a glagolita ábécéből, és több olyan betűje is van a székely alfabétumnak, amelyet már meglévő betűkből alakítottak ki. Ezek közé tartozik például az <n> jeléből kialakított <n'>, vagy a <d>-ből alkotott <d'>. Az ábécészerkesztők tudatosságára utal az is, hogy a székely írás betűi grafikailag egységes képet mutatnak. Ez jól megfigyelhető az <š>, <g>, <l> vagy az <r>, <č>, <z> betűk esetében.

) <n> - D<n'>		
† <d> - †<d'>		
Λ<š>	Λ<g>	Δ<l>
H<r>	H<č>	H<z>

Még nem világos, hogy ezeket a változtatásokat hány fázisban és mikor hajtották végre. Ebben a kérdésben némi segítséget nyújt a magyar nyelv története is: figyelemmel kell lennünk például

arra, hogy a székely írás betűkészlete pontosan tükrözi azt a hangállományt, amely a magyar nyelvet ma is jellemzi, és amely csak az ómagyar kor végére alakult ki. Mindebből viszont az is következik, hogy a székely rovásírás ma ismert ábécéjének kialakítása nem történhetett ennél a kornál – tehát a 13. század második felénél – korábban.

Segíti a kutatást továbbá az a fölismerés, hogy a székely és a türk rovásírás kapcsolatának pontosabb meghatározásához nemcsak e két írásrendszer betűit hasonlíthatjuk össze, hanem grafotaktikai jellemzőiket is. A hasonlóságok közé tartozik az – azon kívül, hogy mindkettő rovás típusú írás és írásirányuk is megegyezik –, hogy mindkét írásban szóelválasztó pontokkal különítik el egymástól a szavakat; az orhoni feliratokon a magánhangzók kiírásának a szabályszerűségei emlékeztetnek a székely írás tendenciáira (ehhez azonban hozzá kell tennünk, hogy ezek a szabályosságok mindkét oldalon csak rekonstrukció eredményei, a fennmaradt emlékekben már nem kizárólagos érvényűek – talán soha nem is voltak, de a kikövetkeztethető elvek közel állnak egymáshoz). Fontos azonosság az is, hogy a betűk kiolvasásakor mindkét írásban a mássalhangzó elé olvassák az ejtéskönnyítőt, és hogy a hosszú mássalhangzókat is csak egy betűvel jelzik.

A keleti türk ábécé talán legsajátosabb tulajdonsága az, hogy néhány mássalhangzójelének két változata van: ezek közül az egyiket mély, a másikat magas hangrendű szavakban használják. Ezt a magas-mély oppozíciót nem találjuk meg a székely alfabétum mássalhangzó-grafémái között. Hiánya magyarázható azzal

a hipotézissel, amely szerint ez az oppozíció nem tartozik a keleti türk ábécé legrégebb rétegéhez (RÓNA-TAS 1987).⁹

Mind a székely, mind a keleti türk rovás-ábécében található olyan betűk, amelyek más-salhangzó-kombinációkat jelölnek. A köztük lévő kapcsolat – ha van ilyen egyáltalán –, nem világos.

A székely rovásírás eredetének kutatását előrevívó harmadik tényező az, hogy az utóbbi évtizedekben Kelet-Európából, a nyugati törökség egykori szállásterületéről egyre nagyobb számban váltak ismertté olyan rovásírásos feliratok, amelyek nem a jól ismert orhoni ábécé betűivel készültek. Ezeket a földrajzilag öt nagy csoportra osztható emlékeket még nem sikerült kielégítően megfejteni, az azonban világossá vált, hogy a székely rovásírás közelebbi kapcsolatait itt, és nem Belső-Ázsiában kell keresnünk. Annak, hogy az előbb mégis a keleti türk írásrendszer sajátosságaival vettem össze a székely írást, két oka van. Egyrészt az, hogy a nyugati türk rovásírásokat tulajdonképpen már fölfedeztünk, de még jórészt ismeretlennek kell tekintenünk; másrészt az viszont valószínűnek látszik, hogy a keleti és nyugati rovásírások összefüggenek, és valószínűnek tűnik az is, hogy ezek az írások rendszerükben nem állnak nagyon távol egymástól.

	székely	K. türk
ik	-	M
mb	𐰇	-
ne	-	}
nt	𐰈	⊙

Mássalhangzó-kapcsolatot jelölő betűk.

⁹ A székely ábécé egy eleme az általánosan elfogadott nézet szerint egy korábbi magas-mély graféma-korreláció maradványa. A minden helyzetben /k/ fonémát jelölő, *e* ejtéskönnyítővel olvasandó <k> mellett létezik ugyanis egy betű, amely kizárólag az *ak* hangkapcsolatot jelöli, ez azonban soha nem jelenik meg az emlékekben mint az "általában hátulképzett *k*" jele. Ez azt mutatja, hogy az ejtéskönnyítő *a* nagyon korán a betű inherens részévé vált. Az <ak> jel valóban egy magas-mély graféma-oppozíció veláris tagja lehetett, de nem találunk érvet amellett, hogy ezen kívül hasonló oppozíció létezett volna a rendszerben. Az oppozíció a /k/ fonémák veláris-palatális alternánsainak jelölésében is részben ezért szűnhetett meg korán, részben azért, mert a graféma-oppozíció mögül hiányzott a háttér, a /q/-/k/ fonéma-oppozíció. Ez utóbbi tényből arra is következtethetünk, hogy az <ak> jel a székely ábécé legrégebb rétegéhez tartozik. Nincs viszont okunk arra, hogy ezt a betűt a keleti türk ábécé magas-mély más-salhangzó-párjaival hozzuk összefüggésbe, mert az arameusban jól ismert a *q-k* fonémák és grafémák szembenállása, és mivel a székely rovásírás végső forrása valószínűleg az arameus, föltételezhető, hogy ezt az oppozíciót a székely grafémasor az arameustól örökölte.

A székely rovásírás eredetével szoros összefüggésben áll az a – már érintett – kérdés, hogy kezdettől fogva csak a székelység ismerte-e a rovásírást, vagy az egész magyarság, de csak a székelyek őrizték meg? Ez a kérdés egyben fölveti azt a problémát is, hogy hozzásegít-e a székely rovásírás eredetének kutatása a székelyek eredetének tisztázásához.

Azt a nézetet, hogy a székelynek nevezett írás valamikor az egész magyarság szellemi kincse volt, egy érv támasztja alá: ha elfogadjuk, hogy a török eredetű *betű, ír, szám* szavak átvétele mögött művelődéstörténeti háttérként a székely rovásírás őisének megismerése áll. Amennyiben ezt sikerül igazolni, a székely rovásírás eredete nem sokat árul el a székelyek eredetéről.

A másik hipotézis, amely szerint csak a székelyek ismerték ezt az írást, az eddig előkerült emlékek lelőhelyeinek térképe alapján védhető, és emellett szól, ha a krónikák tudósításait (hogy a fába rótt jeleket csak Székelyföldön használják) visszavetítve is érvényesnek tekintjük. Ha ebből a nézetből indulunk ki, a következő kérdésre is választ kell keresnünk: a székelyek csak a honfoglalás után, vagy még előtte jutottak az írás birtokába. A székelység eredetére nézve csak az utóbbi esetben vonhatunk le következtetést: ha ugyanis a rovásírást mindig csak a székelység használta, és ismerte már a honfoglalás előtt is, akkor föl kell tételeznünk, hogy a székelyek a magyarság többi részétől eltérő eredetű népcsoport utódai.

Azt hiszem, hogy a fölített kérdésekre a jelenleg ismert adatok alapján és a kutatások állása szerint még nem tudunk megalapozott választ adni. A sok bizonytalanság és a sok megválaszolatlan kérdés azonban nem változtat azon a tényen, hogy a székely rovásírás megalkotói létrehozták azt az írásrendszert, amely már jóval mai, meglehetősen későn kialakult ábécénk előtt is tökéletesen alkalmas volt a magyar nyelv lejegyzésére. Összeállítói arra törekedtek, hogy ez az írás egyértelmű legyen, minden fonémának legyen önálló jele, és minden fonémának csak egy jele legyen. Próbálkozásuk sikerrel járt, ennek köszönhető, hogy a magyar nyelv rendelkezett egy saját ábécével.

A táblázat tartalmazza a székely, az orhoni és a jenyiszeji betűsort, megjelölve azokat a betűket, amelyeket Nagy Géza (1895), illetve Németh Gyula (1917-20, 1971) közös eredetűnek gondolt.

	Ábécé			Egyeztetett	
	Székely	Orhoni	Jenyiszeji	Nagy G.	Németh
a	q	ſ	ſ		
b	x	o r	o r	° (b ²)	° (b ²)
c	↑	-	-		
č	H	l	l		
d	t	ʒ x	ʒ x	° < i ¹	° (d ²)
d'	ƒ	-	-		
ä	z	ſ	ſ		
e	ʒ z	-	ʒ		°
f	⊗				
g	^	ƒ ƒ	ƒ ƒ	° < k ²	° (g ²)
h	ʒ z	-	-		
i	1	1	1	°	°
y	1 1	D 9	D 9	° (y ²)	° < i
k	o	ƒ o ʒ	ƒ o ʒ	° < ik	° < ik
ak	1	n	n	° (k ¹)	° (k ¹)
l	^	ſ y	ſ y		
l'	⊗	-	-		
m	ʒ	ʒ	ʒ		
n)) n) n	° (n ¹)	° (n ¹)

	Ábécé			Egyeztetett	
	Székely	Orhoni	Jenyiszeji	Nagy G.	Németh
n'	o	ʒ	-		
ŋ	-	q	y		
o	o	>	>	°	
ö	xx	m	m		
p	ʒ	1	1	°	°
r	H,	ſ y	ſ y	° (r ¹)	° (r ¹)
s	1	y 1	ƒ 1	° (s ²)	° (s ²)
š	^	ƒ -	ƒ ^	° < č	° (š ²)
t	y	ʒ n	^ n	° (t ²)	
t'	x	-	-	° < d ²	
u	⊗	>	>		
ü	z	m	m	°	
v	m	-	-		
z	ʒ	ƒ	ƒ		
ž	y	-	-	° < č	° < č
ll	-	m	-		
mb	⊗	-	-		° < č
nč	-	z	z		
nt	ſ	o	o		

IRODALOM

- BABINGER, F. (1913). Konstantinápolyi rovásírásos magyar nyelvemlék 1515-ből. *Ethnographia*, 129–139.
- BENKŐ E. (1972). Egy újabb rovásírásos emlék Erdélyből. *MNy*, 453.
– (1981). Középkori feliratok Dálnokon. *Korunk*, 138–145.
- CS. SEBESTYÉN K. (1952). A székely-derzsi rovásírásos téglák kora. *MNy*, 86–88.
- FERENCZI S. (1936). Az énlaki rovásírásos felirat. Kolozsvár.
- FERENCZI G. (1971). Kiegészítések az énlaki rovásírásos felirat megfejtéséhez: A Székelykeresztúri Múzeum Emlékkönyve. Tanulmányok, közlemények. 1971. október. Csíkszereda.
- JAKUBOVICH E. (1931). A bögözi székely rovásbetűs felirat. *MNy*, 81–84.
– (1932). A székely-derzsi rovásírásos téglák. *MNy*, 264–274.
– (1935). A székely rovásírás legrégebbi ábécéi. *MNy*, 1–17.
- LASZLÓ GY. (1975). Két hamis rovásszövegről. *MNy*, 143–149.
- LIGETI L. (1925). Újabb magyar rovásírásos „emlékek”. *MNy*, 50–52.
- MUSNAI L. (1936). Székely rovásírásos emlékek. *MNy*, 229–233.
- NAGY G. (1895). A székely írás eredete. *Ethn*, 269–276.
- NÉMETH GY. (1917–20). A régi magyar írás eredete. *NyK*, 21–44.
– (1926–32). A csíkszentmihályi felirat. *KCsA* 2, 434–436.
– (1934). A magyar rovásírás. A magyar nyelvtudomány kézikönyve 2/2. Budapest.
– (1945). A székely rovásírás új emléke: a homoródkarácsonyfalvi felirat. *MNy*, 11–16.
- NÉMETHI, J. (1971). The runiform inscriptions from Nagy-Szent-Miklós and the runiform scripts of Eastern Europe. *ALH*, 1–72.
- PAIS D. (1932). Derzs apa-pap. *MNy*, 274–277.
- RÓNA-TAS A. (1985–86). A magyar rovásírás és a Mátyás-kori humanizmus. *NéprNytud*, 173–179.
- RÓNA-TAS A. (1987). On the development and origin of the East Turkie „runic” script. *AOH*, 7–14.
- SEBESTYÉN GY. (1915). A magyar rovásírás hiteles emlékei. Budapest.
- SZABÓ K. (1864). Az énlakai egyház ősi székely betűkkel írt felirata. *Koszorú*, 522–523.
- SZABÓ K. (1866). A régi hun-székely írásról. *Budapesti Szemle* 6, 106–130, 233–237.
- SZIGETHY B. (1930). Rovásírás a bögözi freskón. *ErdMúz*, 368–369.

THE HUNGARIAN (SZÉKELY) RUNIC SCRIPT

KLÁRA SZÓNYI-SÁNDOR

This paper is a general survey of a script, which has been referred to from the 13th century in various Hungarian chronicles as a way of writing carved in wood and used especially by the Székelys in Transylvania. Relatively few relics of this script survived from the time before the 17th century, the oldest of them dates from the middle of the 15th century. Most of the early relics originate from Transylvania, at least in such a way that their authors were certainly of Székely origin. This fact and the records in the chronicles make one believe that this carved script was known only among the Székelys who are a part of the Hungarian ethnicity but their culture in several points of view is different from that of the other groups of Hungarian people. The relics of this script had been written without exception in Hungarian.

Most of the early relics are inscriptions in churches usually indicating the names of the masters who had rebuilt the churches. The longest relic of the Székely runic script is a calendar from the end of the 15th century. The original woodstick has been lost, only its copy survived in a manuscript made in 1690.

The Székely type of runic script spread in a wide range from Transylvania from the beginning of the 17th century, after the book *Rudimenta priscae Hunnorum linguae* by Joannis Telegdi had been published. It was meant to be a „schoolbook” to make the Székely runic script well-known and popular. This date coincides with the disappearance of the traditional usage of the script. From that time on the Székely runic script survived just as a curiosity, e.g. as a cryptography.

The Székely runic script developed in several phases. Its present system cannot be younger than the end of the 13th century, by which time the system of Székely phonemes developed, which is mirrored in the Székely runic script. There are secondary signs in this alphabet, also letters of Glagolic origin to be found; two letters are equal with the letters of the Orkhon inscriptions and four signs match with ones of the Yenisei inscriptions. The couple of correspondencies of the Székely and Eastern Turkic runic scripts are even of greater importance than the similarities of the grapheme-forms. The Székely runic script cannot be derived immediately from the Eastern Turkic runic script. The connecting link between them will probably be found among the alphabets of the relics written with undeciphered runic systems, recently found in Eastern Europe. For the study of the origin of the Székely runic script, the relics found in the Carpathian Basin are especially valuable.

MÉG MINDIG A MÁR, DE MÁR A MÉG IS

WACHA BALÁZS

Ismert témát szeretnék egy kicsit megtoldani.

Előbb röviden felidézem a *már* és a *még* szavakkal kapcsolatos általános tudnivalókat, majd – erre és főképpen FABRICZ KÁROLY gondolataira építve – az aspektus kérdéskörében teszek néhány megjegyzést.

1. A *már* és a *még* régi szavaink.

A *már* bizonytalan eredetű. „Talán magyar fejlemény – s a *ma*, *majd*, *más*, *most* közös tövéből alakult. A szóvégi *-r* elem mibenléte és szerepe azonban tisztázatlan” – írja S. HÁMORI ANTÓNIA (TESz. 2: 841).

A *még* PAPP LÁSZLÓ szerint szóhasadás eredménye: a *meg* határozó- és kötőszónak „magánhangzó-nyúlással létrejött, sajátos módosítószói szerepekben elkülönült változata” (TESz. 2: 874).

Néhány korai példa: MünchK. 120 <1416u./1466>: „mōdanac eġmaſnac mert *mar* mit tēnnen^c i^rol” (TESz.2: 841). A kódexek korában gyakoribbak az *immár* alakváltozatai: VitK. 95: „Az vačoranakis ideye vala *imar*” (vö. Farkas, 1956, 564)„, Jakab László és Kiss Antal adattára, ill. P. Balázs János kódex-kiadása (1981) alapján a JókK.-ből könnyű további adatokat idézni:

JókK. 62: „*Immar* ma tudyad byronual frater lleo”: nunc autem scias pro certo feater leo; 127: „Monda frater fferencz-nek ./ honnat *ymar* teneked”: dixit sancto Francisco: „Unde tibi? Unde tibi? Unde tibi?”. 98: „Azert *ymar* myolta kellett vrnak hogy teged latnalac akarom tenny valam y neked kellendic”: *nunc* ergo, postquam placuit domino, ut te viderem, volo facere, quid tibi placuerit; 154: „mýkeppen *ymar* kyben ſe<m>my bizadalm nýnczen”; 9: „Mýkeppen zent ferenc *ymmaran* yelenſeges vala benne tebzer”: sicut beatus Franciscus multoties *iam* expertus fuerat; 17: es *ymmaran* tewteuala az zerzeſt: et constitutionem facerat; 51: hogý *ymaran* hytett es zerelmett zent fferenczben el vezetteuuala: quod *yam* fidem et amorem in sancto Francisco perdiderat; 147: „ky *ymmaran* ſok embereket megmart”: qui *yam* multos <BpK.: multos homines> devoravit; 58: „ky *ymmaran* kezdetuala p<re>dicalny”: qui *yam* inceperat praedicare.

A *még* jelentésfejlődésére nem térek ki; l. fenn, vö. SIMONYI: Köt. 94–97; időhatározóként való használata a kódexek korában nem feltétlenül azonos a XX. századbeli nyelvszokással. A mai használatnak is megfelelő korai adatok: HeltVigK. F3: „nem *ſot el még* az én orám”; Telegdi: Felelet: „leſen *meg* oly ido, hogý...” l. Farkas, 1956, 565.

Nemegyszer foglalkoztak a *már* és a *még* szórendi helyével. FARKAS (i.m. 561–5) a korábbi véleményeket megvizsgálva arra a határozott álláspontra jut, hogy a *már* és a *még* a köznyelvi normák megsértése nélkül használható az igét megelőző és az igét követő helyzetben is. Számbaveszi a hátravetés motívumait. NAGY J. BÉLÁVAL (MNY. 53, 487) egyetértve elveti azt a nyelvhelyességi irodalomban korábban gyakori véleményt, amely szerint a *már*nak és a *még*nek mindig az előtt a mondatrész előtt kell állnia, amelyre vonatkozik (vö. pl. MOLNÁR, MNY. 5, 307, DENGL, 1937, 219; BENCÉDY, 1954, II, 158).

FÁBRICZ KÁROLY (1985/86, 107–13) a *már* és a *még* keletkezésével, használatával kapcsolatban MARTINKÓ (1956), FARKAS (1956), NYIRKOS (1962), és VELCSOVNÉ (1982) munkáira hívja fel a figyelmet. A jeltípusok és a jelentésfajta minősítésében H. REICHENBACH (1968, 60. sz.) és KÁROLY SÁNDOR (1970, 71) meghatározásaira épít. A tér és az idő jelentéssíkjának viszonyát illetőleg PETE (1984) munkájához kapcsolódik.

2. Maga FÁBRICZ KÁROLY mindenképp a két szó jelentésének, a mondatjelentésre való hatásuknak adja világos jellemzését. Idézem:

„Míg a határozószók nagy többségének denotatív jelentése az akcidenca jelentés keretébe helyezhető, a *már* és a *még* sajátos mikrorendszert alkot, melyen belül a közlendő »belső« időhatározóiként működnek. A *már* a dolgok korábbi állásáról egy másik szituációra való áttérést jelöli, a *még* pedig a dolgok állásának (eredeti állapotukban, közgükben stb. való) fennmaradására utal, vö.:

(1) *Kati olvas.*

(a) *Kati már olvas.* – „Kati korábban nem olvasott”.

(i) *Kati még olvas.* – „Kati korábban (is) olvasott.”

A példák világosan szemléltetik Fábriacz gondolatát. – Megfogalmazásában a *már* jelöl, a *még* utal. Az adott összefüggésben mindkét szót és mondatot illetőleg találóbb utalásról beszélni. A dolgok korábbi állásáról a másik szituációra való áttérést a *már*-t tartalmazó mondatok le nem írják: csupán kiváltják bennünk – hallgatókban, befogadóknak – ennek az áttérésnek a feltevését. (Vö. KIEFER, 1983, 20). Mindenesetre, a *Kati már olvas* mondatot hallván valóban tudomást szerzünk arról is, hogy *Kati korábban nem olvasott*, s tudomást szerzünk, tegyük hozzá, arról is, hogy *Kati (aztán) elkezdett olvasni*.

A *Kati már olvas* és a *Kati még olvas* mondatok aspektusértéküket tekintve folyamatosak. Hasonlóképpen folyamatos aspektusúak az alábbi példákban kiemelt mondategységek:

Észrevette, hogy Kati már olvas.

Észrevette, hogy Kati még olvas.

Kati ekkor már olvasott.

Kati ekkor már javában olvasott.

Kati még mindig olvasott.

Kati ekkor még mindig olvasott

Éjjélkor Kati még mindig olvasott.

Béla bácsi is tudomásul vette, hogy Kati még mindig olvas.

Fábricz idézett cikkében meggyőző példákkal támasztja alá, hogy a *már* és a *még* esetenként a mondat különböző összetevőire hat közvetlenül – így vonatkozhat az állítmánybeli igére, az alanyra, az állítmány határozójára vagy tárgyára, jelzős tárgy egészére vagy összetevőire stb. Számbaveszi azokat az eseteket, amikor a *már* és a *még* használatában beszélői szubjektivitás – sokallás vagy keveslés – érvényesül. Bemutatja a *már* és a *még* módosítószóként való működését. Változatos példaanyagát részben mellőzve, itt most főleg kiinduló példáit variálom tovább – a fentiek rövid szemléltetésére:

1) *Kati már olvas.*

2) *Péter már olvas.*

3) *Már Zoli olvas.*

4) *Már Kati olvas.*

5) *Kati már franciául olvas.*

6) *Kati már regényt olvas.*

7) *Kati már történelmi drámát olvas.*

8) *Kati már történelmi monográfiát olvas.*

9) *Kati már irodalmi monográfiát olvas.*

10) *Kati már januárban elolvasta a könyvet.*

11) *Kati még januárban elolvasta a könyvet.*

12) *Kati, olvasss már nekem valamit, amíg hámozom a krumplit!*

13) *Ki hallott még ilyet! Ki hallott már ilyet! Még hogy Kati monográfiát olvas!*

A 7-9 jelzésű példamondatok azt mutatják, hogy a *már* a jelzős szerkezet egészére és elemeire egyaránt vonatkozhat. A 10-es és a 11-es számú példamondatokból az tűnik ki, hogy az időhatározóban kifejezett idő tárgyyszerűsége következtében a *már* és a *még* szembenállása veszít jelentőségéből. Több mondatunk a sokallásnak is példája. Sokallás és keveslés szembenállását láthatjuk a következő két mondatban:

14) *Kati kilencéves korában már meséket olvasott.*

15) *Kati kilencéves korában még meséket olvasott.*

3. A mondottak mellett újabb példáink nagy részéről (1-9, 14, 15) is állíthatjuk, hogy aspektusértéküket tekintve folyamatosak. – A folyamatos aspektusú mondatok (vö. KIEFER 1983, 146; PETE 1985/86, WACHA 1989) eseményidejük részeire is érvényesek lehetnek:

Kettőtől hatig Kati otthon volt.

Az Egri csillagokat olvasta.

A fenti két mondatból részint tudjuk, részint valószínűnek tartjuk, hogy az alábbi mondatok is igazak:

Háromkor Kati otthon volt.

Az Egri csillagokat olvasta.

Háromkor Kati az Egri csillagokat olvasta.

Előfordul, hogy a szöveggörnyezet vagy a mondat időhatározója időpontot ad meg:

Pontosan tizenkét óra volt.

Kati már otthon volt, és az Egri csillagokat olvasta.

Pontban tizenkét órakor Béla bácsi beállított. Kati az Egri Csillagokat olvasta.

A folyamatosságból véleményem szerint következik, hogy hasonló esetekben a mondategység érvényes a figyelembe vett vagy megjelölt időpontot közvetlenül megelőző és követő időpontra is - vagy legalábbis ez a kézenfekvő. Ha az alábbi (1) mondat érvényes, akkor nagy valószínűséggel érvényes a másik két mondat is:

- 1) [Pontban tizenkettőkör hazaértem.] *Kati már olvasott.*
- 2) Közvetlenül tizenkettő előtt *Kati olvasott.*
- 3) Közvetlenül tizenkettő után *Kati olvasott.*

Természetesen itt is érvényes az az előfeltevés, hogy *korábban Kati nem olvasott*. Ez azért nem mond ellent a 2-es jelzésű mondatnak, mert a *korábban* határozószóval nem tipikusan a szóban forgó időpontot közvetlenül megelőző időpontra szoktunk utalni.

A *javában* határozószó csak folyamatos értékű igével, szerkezettel fér össze, csak folyamatos mondategység része lehet. Folyamatosságra utalnak a *továbbra is, még mindig* szókapcsolatok is. A *javában* intenzitást, hosszabb időtartamot is feltételez:

- 1) Péter *javában fordította a szöveget.*
- 2) *Péter *javában lefordította a szöveget.*
- 3) *Júlia *javában ott ült a konyhában.*

A 2-es jelzésű mondat nem folyamatos; a 3-as jelzésűben az intenzitás szemantikai jegye hiányzik – ezért rosszak a mondatok.

A *még mindig* a folyamatosságon kívül hosszabb időtartamot megengedő környezetet igényel:

Péter még mindig a szöveget fordította.
Júlia még mindig ott ült a konyhában.

A *már* összefér mind folyamatos, mind befejezett, mind pedig közlő szemléletű egységgel (mondategységgel, szerkezettel, igével):

1) <i>Kati már a regényt olvasta.</i>	
<i>Júlia már ott ült a konyhában.</i>	Folyamatos
<i>Péter már aludt.</i>	aspektusértékű
<i>Már esteledett.</i>	mondatok.
<i>Zsuzsa már a cikket írta.</i>	
2) <i>Kati már elolvasta a regényt.</i>	
<i>Júlia már elunta az üldögélést.</i>	Befejezett

Péter már felébredt. aspektusértékű
Már felkelt a nap. mondatok.
Zsuzsa már megírta a cikket.

- 3) *Kati olvasott már útleírást.*
Júlia ült már lovon. Közlő
Péter aludt már szabad ég alatt. aspektusértékű
Keltünk már fel két órákor. mondatok.
Zsuzsa írt már cikket.

A már itt inkább követi az ígét – de nem feltétlenül. A fenti mondatok (mondategységek) aspektus szerinti minőségének különféle okai lehetnek (vö. pl. VÖRÖS 1971, PETE 1985/86, KIEFER 1987).

A mondatok aspektusértékével függ össze, hogy az alábbi mondatok közül egyesek lehetségesek, mások nem:

- 1) *Kati már j a v á b a n olvasta a regényt.*
 2) **Kati már j a v á b a n elolvasta a regényt.*
 3) ?*Kati már j a v á b a n olvasott útleírást.*
 4) **Kati olvasott már j a v á b a n útleírást.*

Többé-kevésbé hasonló módon:

- 1) *Péter még mindig a l u d t.*
 2) ?*Aludt Péter még mindig.*

(A ' jel gyengébb, a " jel erősebb hangsúlyt, a ^ jel egybecjtést érzékeltet.)

Mindamelltt a még mindig kapcsolódási lehetőségei tágabbak, mintsem a fenti példák alapján gondolhatnánk.

4. Minthogy a még mindig s még inkább az ekkor még mindig határozói szerkezet csak folyamatos egységgel fér össze, az egyszeri eseményt kifejező – alsóbb szintű – befejezett egységnek (igének, szerkezetnek), megadja az ismétlődés jegyét. Ez független attól, hogy a mondategységben van-e más, kifejezetten ismétlődésre utaló határozó. A magasabb szerkesztettségi szintű egység f o l y a m a t o s értékű lesz. A kifejeződő folyamat a befejezett alapértékű ígére vagy szerkezetre

épülő (ezekkel kifejezett) fázisok egymásutánjából adódik. Így igen gyakran az a sajátos helyzet áll elő, hogy a *még mindig a folyamatos* alapértékű igével *egyszeri* (bár be nem fejezett) cselekvésre utal, míg a *nem folyamatos* (azaz alsóbb szinten befejezett vagy közlő aspektusértékű, egzisztenciális olvasatú) igével, illetve szerkezettel ismétlődő cselekvést, gyakran szokásosságot érzékeltet.

Példáink besorolásakor a mondatok külső kontextuális támaszt nem igénylő, kézenfekvő értelmezéséből indulok ki. Példamondatainkban a *mindig* után új szólam kezdődik: *Még mindig elmosogatott*.

A) Egyszeriség

- 1) *Még mindig mosogatott*
- 2) *Még mindig az ebédet főzte.*
- 3) *Hajnali háromkor még mindig úton volt*
- 4) *Este nyolckor még mindig nézett ki az ablakon, hogy jön-e már az apu.*
- 5) *Mikor János hazaért, Julis még mindig a vizet melegítette*
- 6) *Még mindig írja a levelet.*
- 7) *Még mindig árad a Tisza.*
- 8) *Még mindig mondta a magáét*

B) Ismétlődés

- 1) *Még mindig elmosogatott*
Még mindig ő mosogatott ebéd után
- 2) *Még mindig megfőzte az ebédet János bácsinak*
- 3) *Hajnali háromkor még mindig kiment az udvarra*
- 4) *Este nyolckor még mindig kinézett az ablakon, nem jár-e valaki a környéken.*
- 5) *Mikor János hazaért, Julis még mindig melegített neki egy nagy fazék vizet.*
- 6) *Még mindig megírja, mi történt.*
- 7) *Még mindig megárad a Tisza.*
- 8) *Még mindig megmondta a magáét.*

9) <i>Még mindig látta a vonatot.</i>	9) <i>Még mindig meglátta a szépet.</i>
10) <i>Még mindig látta a gólyát a nád között.</i>	10) <i>Még mindig látott gólyát a nád között.</i>
11) <i>Még mindig varrta neki a szoknyáját.</i>	11) <i>Még mindig megvarrta neki a szoknyáját.</i>

<i>Még mindig varrt neki szoknyát.</i> |
12) <i>Még mindig szólt a zene</i>	12) <i>Még mindig eljátszották a nótáját.</i>
13) <i>Még mindig 'ott' hegedült.</i>	13) <i>Még mindig ott hegedülte el a kedvenc darabjait.</i>
14) <i>Még mindig rajzolt.</i>	14) <i>Még mindig lerajzolta az ismerőseit.</i>

Az A csoport példái, mint mondtam, megfelelő szövegösszefüggésben vonatkozhatnak ismétlődő cselekvésre is: az egyszerűség nem feltétlen (szemantikailag jelölt vagy nyomatékos) jelentésmozzanatuk az itt szereplő formáknak. Ezzel szemben a B oszlop példamondatai feltétlenül ismétlődést fejeznek ki; s a bennük szereplő igék, igés szerkezetek aspektusértéke ellenére a mondatgyűjtés szintjén folyamatosak.

IRODALOM

1. A következő közleményekből indultam ki:

- FÁBRICZ 1985-86 = FÁBRICZ KÁROLY: A denotatív és a pragmatikus jelentés összefüggéséről. Népr. és Nytud. XXIX-XXX, 107-114.
- FARKAS 1956 = FARKAS VILMOS: A már, még szavak szórendjének kérdéséhez. Pais-Eml., 561-565.
- S. HÁMORI 1970 = S. HÁMORI ANTÓNIA: MÁR 1416.u./1566 <szócikk>. TESZ, 841.
- JAKAB-KISS 1978 = JAKAB LÁSZLÓ-KISS ANTAL: A Jókai-kódex ábécérendes adattára. Debrecen.
- PAPP 1970 = PAPP LÁSZLÓ: MÉG 1372 u./1448. k. <szócikk> TESZ, 875. 2.

2. További hivatkozott irodalom:

- BENCÉDY 1954 = BENCÉDY JÓZSEF: Fogalmazás, nyelvhelyesség, stílus. Főisk. jegyz. Budapest. II. 158.
- DENGL. 1937 = DENGL JÁNOS: Magyar nyelvhelyesség és magyar stílus. Budapest.
- KÁROLY 1970 = KÁROLY SÁNDOR: Általános és magyar jelentéstan. Budapest.
- KIEFER 1983 = KIEFER FERENC: Az előfeltevések elmélete. Budapest.
- MARTINKÓ 1956 = MARTINKÓ ANDRÁS: Az időhatározók egy csoportjának kérdéséhez. MNy. I,II, 35-42. 1956.
- MOLNÁR 1909 = MOLNÁR JÁNOS: Az igekötő helye. VI. MNy. 5. 307. II.
- MOLNÁR 1968. = II. MOLNÁR ILONA: Módosító szók és módosító mondatrészek a mai magyar nyelvben. Nytud. Ért. 60. sz.
- NYIRKOS 1962 = NYIRKOS ISTVÁN: Már. MNy. LVIII. 483-486.
- PETE 1985/86 = PETE ISTVÁN: Az aspektualitás jelentés az igei jelentésfajták rendszerében. Népr. és Nytud. XXIX-XXX. 159-172. 1985/1986.
- H. REICHENBACH 1948 = H. REICHENBACH: Elements of Symbolic Logic. New York.
- SIMONYI KÖL. = SIMONYI ZSIGMOND: A magyar kötőszók. Budapest. 1981. 94-97.
- VELCSOVNÉ 1982 = VELCSOV MÁRTONNÉ: Módosító szók és kötőszók történeti összefüggései. Nyelvészeti dolgozatok, 203. sz. Szeged, 143-60.
- VÖRÖS 1971 = VÖRÖS JÓZSEF: Az igekötő és az ige szemlélet kapcsolata a mai magyar nyelvben. Folia Practico-linguistica: BME Nyelvi Intézet, 1971/1.
- WACHA 1989 = Az aspektualitás a magyarban, különös tekintettel a folyamatosságra. Fejezetek a magyar teirő nyelvtan köréből. < Szerk. Rácz Endre. > Budapest.

3. A témához kapcsolódó irodalomból:

- FABÓ 1985 = FABÓ KINGA: Az aspektus egy lehetséges formális definíciója és jellemzése. NyK. 71. 453-64.
- FÁBRICZ KÁROLY 1983 = A partikulák helye az idegen nyelvek oktatásában. INyT. 1. sz. 14-20.
- GYOMLAY 1907 = GYOMLAY GYULA: Az úgynevezett igeidők elméletéhez. II. NyK. 37: 196-244.
- É. KISS 1978 = É. KISS KATALIN: A magyar mondatok egy szintaktikai modellje. NyK. 80. sz.
- KALOCSAY 1966 = K. KALOCSAY < = Kalocsay Kálmán >, Vojago inter la tempoj. La Laguna.
- KRÉKITS 1977 = KRÉKITS JÓZSEF: Az ingresszív akciómínőségű orosz igék és magyar megfelelőik.
- NAGY J. 1956 = NAGY J. BÉLA: Hibák vagy babonák; MNy. I,III, 484-92, különösen 487.
- PETE 1983 = PETE ISTVÁN: Az időviszonyok kifejezése az orosz nyelvben a magyar nyelv tükrében. Budapest.
- SZABÓ 1959 = SZABÓ ZOLTÁN: A magyar igei aspektus kérdéséhez. NyIrK. 82: 59-83.
- SIMONYI 1902 = SIMONYI ZSIGMOND: A magyar szórend VI. Nyr. XXXI, 359-379, különösen 363.
- VÖRÖS 1968 = VÖRÖS JÓZSEF: Az igekötő szórendjének mondatjelentés-megkülönböztető szerepe. Nyr. 97. 416-22.

AN ASPECTUAL APPROACH TO *MÁR* AND *MÉG*

BALÁZS WACHA

Adopting the semantic description that K. FÁBRICZ (1985–86) gives about *már* 'already' and *még* 'still' this paper examines their aspectual behavior. The tests show that *már* can be used both in perfective and imperfective clauses, as well as in sentences with existential readings. In the latter ones *már* usually follows the verb. *Még mindig* 'still' can only be used in imperfective units. As a result of that it supplies lower-level perfective structures with the feature of iterativity. On the other hand, imperfective expressions are often interpreted as unitary actions.

AZ ÉLŐNYELVI SZÖVEG HIBA- ÉS TÖLTÉLÉK- JELENSÉGEINEK BELSŐ ÖSSZEFÜGGÉSEI

(14 évesek beszédművei alapján)

ZSULÁN JULIANNA

Alább egy empirikus vizsgálatból – amelyen a 14 éves, 8. osztályos gyermekek élőnyelvi szövegeiben fellelhető nyelvi kapcsolatrendszereket próbáltuk feltárni – azokat a megállapításokat közöljük, amelyek az elhangzó szövegnek szinte természetes velejáróira vonatkoznak: amelyek tehát az összefüggő, spontán beszédmű alkotása közben elkövetett hibák és értelemzavaró hiányosságok, hezitációs és modoros töltelékelemek és a beszéd közben megnyilvánuló korrigáló szándék belső összefüggéseire utalnak.

Az eredmények közzétevése előtt néhány szó a vizsgálatról. A feldolgozott anyag kb. 114 ezer nyelvi jel (szövegszavak és töltelékelemek együtt), amely 155 tanulótól származik. Minden adatközlő kétféle műfajban mondott spontán szöveget: elbeszélésben és értekező-fejtegető jellegűben, úgy, hogy a rendelkezésre álló 2 x 5 percnyi időtartamot csak az töltötte ki teljesen, akinek az adott témában volt elég mondanivalója. Így igen eltérő hosszúságú korpuszok születtek. (A két szélsőség kiválasztása: 191 és 1380; az átlag 737 nyelvi jel). Az adatközlők kiválasztása három szempontú rétegezett mintavétel útján történt: a nemek, a szülők iskolai végzettsége és a településtípus szerint válogatva az országos arányok leképezésére törekedtünk. A teljes vizsgálat a fent említett nyelvi jelenségeken kívül a szókészlet, a mondat- és szövegszerkesztés összefüggéseinek kutatására is kiterjedt. A korpuszt a felvett összes nyelvi szempont szerinti elemzés után számítógépes szövegszerkesztő programban kódoltuk, majd ennek alapján statisztikai adatokat képeztünk (átlag, szórás, modus, megoszlás), végül pedig megállapítottuk az adatok közötti korrelációkat, amelyek szöveges elemzésével jutottunk el a kitűzött célhoz: az egyes nyelvi területek közti összefüggések bemutatásához.

Azokat az élőbeszédre jellemző nyelvi jelenségeket, amelyeknek összefüggéseit alább ismertetjük, korábban leíró céllal, 14/15 éves adatközlők korpuszai alapján részletesen elemeztük (14/15 éves gimnázisták élőbeszédének néhány sajátossága. Néprajz és Nyelvtudomány XXVI. Szeged, 1982.; Középiskolások élőbeszédének mondat szerkezeti jellemzői. Magyar Nyelvőr 1985/1.), itt tehát elegendőnek véljük ezek rövid, példák nélküli felsorolását.

a) Töltelékelemek:

– a hezitáció jelci: az artikulátlan töltelékelemek, a beszédszünetben elhangzó töltelék szavak, valamint azok a szóismétlések (ritkábban szintagma-ismét-

lések), amelyek a gondolat nyelvi formába öntésének folyamatát kísérik (ezek a leggyakrabban kötőszók és fogalomjelölő, ritkábban viszonyjelölő szók ismétlései);

- a modorosság jelei: azok az egyéni szójárások, amelyek a tartalmat előrevívó szövegben többnyire szünetek nélkül, mindig hangsúlytalanul, ismétlődő jelleggel hangzanak el; főleg határozó- és módosítószók, ritkábban tartalmatlan és funkciótlan kijelölő jelzőként ismételtetett mutató névmások, néha nyelvi panelek;

- a korrekciós szándékot, a beszéd belső vezérlését reprezentáló nyelvi jelek: ezek akkor hangzanak el, ha a beszélő észreveszi, hogy az eddig mondottak közül valami nem felel meg pontosan a kifejezendő tudattartalomnak, s ezért félbehagyja és újrakezdi, vagy javító szándékkal, változtatva ismétli meg a hibásnak ítélteteket. E jelenség leginkább a félbehagyott szavakban, a kötőszóval elkezdett, esetleg egy mondatrészlettel folytatott, majd félbehagyott mondatokban, valamint a korrekciós ismétlésekben mutatkozik meg. Ez utóbbira az jellemző, hogy a beszélő egy-egy kifejezést egy vagy több fogalomjelölő szó kicserélésével megismétel, vagy a viszonyjelölő szavak, esetleg a toldalékok megváltoztatását érzi szükségesnek;

b) Hibák és hiányosságok:

- szemantikai hibák: ide soroltuk az összes szótévesztést, akár nyelvbottlás, akár szókinéshiány volt az oka;

- grammatikai hibák: morfológiai szinten a szóképzési tévedések, a mondategységeken belül főleg a vonzatok, igemódok, szórend hibái (ez utóbbiak akkor minősültek hibásnak, ha még az élőbeszéd laza szerkesztésmódjához képest is zavarták a megértést), a mondategységek között főleg az egyeztetési hibák; emellett ide soroltuk azokat a nyelvi panekként elterjedőben levő tartalmatlan főmondatokat is, amelyek után a tartalmas mondategység indokolatlanul jelentkezik alárendelés-ként (pl. az ilyen típusú „mondatkonstrukciók”: *és akkor az volt, hogy elmentünk Peszre*); - kötőszóhasználati hibák: a mondategységek kapcsolásának hibái mind az alá-, mind a mellérendelő viszonyok között; - értelemzavaró hiányosságok: azok a mondatszerkezeti hiányosságok, amelyeknek szövegbeli kiegészülése nem valósul meg: mindenképp az állítmány és az alany zavaró elmaradása, vagy az állítmány kötelező bővítményeinek hiánya, sőt - ritkán - némely lehetséges bővítmény (pl. jelző) hiánya is.

Az itt felsorolt nyelvi jelenségek, bár az egyén pszichikai sajátosságaitól függően általában is jellemezhetik az elhangzó beszédet (ám a hibák és hiányosságok mindenképpen norma alattivá teszik azt), főleg a fejletlen vagy még fejlődőben levő beszédtevékenységben játszanak nagy szerepet, ezért talán nem egészen érdektelen, ha összefüggéseiket ilyen korpuszokban vizsgáljuk.

Az összefüggésvizsgálat alapjaként a következő számítási módokat használtuk:

- a felsorolt töltelékelemek szövegbeli előfordulásának mennyiségét az egyes szövegekben előforduló összes nyelvi jelhez viszonyítottuk;

- a hibák és hiányosságok szövegbeli előfordulásának mennyiségét az egyes szövegekben előforduló összes szövegszóhoz viszonyítottuk (vagyis itt már nem számítottuk be a töltelékelemek mennyiségét);

- a hibák és hiányosságok együttes mennyiségét a korrekciós szándék (beszédvezérlés) jelcinek előfordulási számához viszonyítottuk, abból a megfontolásból kiindulva, hogy nem mindegy, a két jelenségesoport közül melyik jelentkezik gyakrabban az élőnyelvi szövegszerkesztő tevékenységben, vagyis hogy a hibázási vagy a javítási tendencia működik-e erőteljesebben. Ezt az adatot a későbbiekben a „hibázás : vezérlés” kifejezéssel jelöljük.

Ezek után térjünk rá a korrelációs együtthatók elcmzése alapján feltárható összefüggések vizsgálatára!

A t ö l t e l é k e l e m e k k ö z ö t t mindössze egyetlen szignifikáns (statisztikailag érvényes) összefüggés akad: a hezitáció és a beszédvezérlés közötti, 0,3996 értékű, mérsékelt erősségű adat. Helyes értelmezéséhez a vezérlési és a hezitációs jelenségeket azonos gyökerűekként célszerű kezelnünk: vagy a folyamatos beszédszöveg szétőredezésének (a befogadó számára egyre kevésbé élvezhetővé válásának) vagy pedig a beszéd folyamatot kísérő gondolkodásnak a jeleként. E kettő közül bármelyik elfogadása esetén egynes arányosság áll fenn közöttük, s ennek alapján feltételezhetjük, hogy a beszédvezérlési és a hezitációs jelenségek aránya a szövegben együtt emelkedik vagy csökken. Eszerint a gondolkodva beszézés segíthet abban, hogy folyamatos elhangzó szövegeinkben egyre kevesebb hibát vagy „nyelvi zsákutcát” hagyjunk javítatlanul; emellett elősegítheti a szókészlettel való tudatos gazdálkodást, a megfontolt lexikai választást is.

A töltelékelemek közötti többi korreláció nem szignifikáns (a vezérlés és a modorosság között -0,0815, a modorosság és a hezitáció között -0,0626 értékű), és ez azt jelenti, hogy - bár egy nagyon csekély mértékű ellentétes tendencia van közöttük - beszédbeli modorosság nincs szoros összefüggésben sem a hezitációs, sem a vezérlési jelenségekkel. Ez az észrevétel tapasztalati úton nyert megfigyelésekkel könnyen igazolható: gyermekek és felnőttek szövegeiben a nem hezitációs célú töltelékelemek (a *hát-tól* a *szerintem-ig* és a *kérlek szépen-ig*, sőt a manapság oly sajnálatosan elterjedt trágárságokig) akkor is jelen lehetnek, ha a szöveg folyamatosan, vagy ha a hezitációs és vezérlési jelenségektől szétszabdaltan hangzik el.

Így tudati eredetét tekintve a modorosságot el kell különítenünk a hezitációtól és a beszédvezérlési jelenségektől, hibás nyelvi szokásként kezelvén azt. S ha ez így van, az ellentétes tendencia is beláthatóvá válik.

A következőkben tekintsük meg a töltelkelemeknek a hibázás : vezérlés adatával kialakult kapcsolatait!

Első lépésben érdemes összehasonlítani, milyen erősségű korrelációt mutat a hibázás : vezérlés aránya két közvetlen összetevőjével (bár tudvalevő, hogy az ilyen korrelációs együtthatók evidenciaszerűségük miatt nem használhatók összefüggésvizsgálatra, kizárólag az adott mutató működésének ellenőrzésére alkalmasak), a hibák és hiányosság összegével: 0,3716, a vezérléssel: -0,6170. E két adat arra utal, hogy a mutató működésében a vezérlés aránya lényegesen erősebb szerepet kap, mint a hibák és hiányosságok együttes aránya; s ez utóbbiról a későbbiekben látni fogjuk, hogy nem képes érzékeltetni a kötőszók hibáinak és az értelemzavaró hiányosságoknak a jelenlétét (mert a vizsgált jelenségcsoportban ezek a legkisebb nagyságrendűek). Így – egyik tényezőjének gyengesége miatt – a hibázás : vezérlés mutató működése nem igazán megbízható; összefüggéseit a vizsgálat többi mutatójával törvényszerűségként semmiképpen nem fogadhatjuk el, csupán jelzésként arra vonatkozólag, hogy a benne foglalt jelenségek együttesen milyen fokon érvényesülhetnek az élő szövegekben; e mutató jellemzője ereje tehát csupán a lehetséges tendencia megjelölésére elegendő. Ám mégis úgy véljük, főleg a fejlődőben levő beszédtevékenység vizsgálatában érdemes e mutatóval is dolgoznunk, mert – ha jelzésszerűen is – fényt vet arra, hogy a folyamatos, összefüggő élő szöveg megalkotásában még nem kellőképpen jártas adatközlők tudatában beszéd közben hogyan működik a nyelvi szabálytudat és a belső szabályozás mechanizmusa.

Az összes töltelkelem és a hibázás : vezérlés mutató között -0,2396 értékű, gyenge, fordított arányú összefüggés mutatkozik. Ez az eredmény, mivel a vezérlési jelenségek a töltelkelemek részét képezik, lényegében evidencia: a töltelkelemek arányának csökkenése együtt jár a hibázás és vezérlés egymáshoz viszonyított arányának emelkedésével, ez pedig a hibázás nagyobb, a vezérlés kisebb mértékű jelenlétét mutatja a szövegben. Ha pedig a töltelkelemek aránya nő, vele együtt erősödik a vezérlés aránya a hibázáshoz képest. A megállapítások a folyamatos élőnyelvi szövegek jellemző típusainak ismeretében könnyen igazolhatók. Vannak ugyanis olyan beszélők, akik folyamatos szövegeikben itt-ott elkövetnek hibákat, de nem szakítják félbe magukat azért, hogy visszakanyarodjanak javítani, valószínűleg többnyire azért, mert nem is veszik észre, hogy hibáztak. A bőbeszédű, de nyelvileg nem művelt, beszédtevékenységükben nem csiszolt emberek élőnyelvi szövegalkotá-

sa lehet ilyen. Gyakori jelenség a másik típus is: a – többnyire – művelt beszélő nagy gondossággal formálja mondanóját, eközben gyakran él a gondolkodva beszélés hezitációs eszközeivel, precízen kijavít minden, már kimondott hibát. Az ilyen szövegeket a magas töltelék- és az alacsony hibaarány jellemzi, s biztosak lehetünk abban is, hogy az ilyen beszélő írástevékenységében is alig lesz hiba (persze itt nem a helyesírási vagy szerkesztési hibáról van szó, hanem a grammatikai-nyelvhelyességi vétségekről).

A fentiekkel egybevágó eredményre jutunk, ha értelmezzük a hezitáció és a hibázás : vezérlés közötti, 0,2018 értékű, gyenge, szignifikáns összefüggést. Mivel e két mutató iránya ellentétes (felfogásunk szerint ugyanis a hezitáció arányának a magasabb, a hibázás : vezérlés arányának pedig az alacsonyabb értékei a jobbak), így a fenti összefüggés fordított arányosságot jelent: eszerint végeredményben a hezitáció arányának növekedését látjuk együtt járni a vezérlés arányának emelkedésével (ezt az összefüggést pedig fentebb már bizonyítottuk). Ha ennek az állításnak a fordítottját is megvizsgáljuk, láthatóvá válik, hogy a hibázás : vezérlés mutató értékének növekedésével (vagyis a hibázásnak a vezérlés rovására történő megszorodásával) a hezitáció csökkenése jár együtt. Ha ezt összevetjük egy később tárgyalandó felismeréssel, amely szerint a kisebb arányú beszédvezérlés nagyobb arányú értelemzavaró hiányossággal társul, közvetett úton az értelemzavaró hiányosságok is érzékelhetővé válnak a hibázás : vezérlés mutatóban. Ezután összegezés-ként már kimondható, hogy az adatok szerint azokban a szövegekben, amelyekben kevesebb a hezitáció és a beszédvezérlésre utaló jel, növekszik a hibák és értelemzavaró hiányosságok gyakorisága, mert nem működik helyesen és megfelelő mértékben sem a hezitációt létrehozó, a beszédtervezést elősegítő gondolkodási tevékenység, sem a korrekciós szándék (amely a nyelvi szabálytudatban gyökerezik).

E csoporton belül egyetlen mutató akad, amelynek nincs szignifikáns kapcsolata a hibázás : vezérlés mutatóval, és ez a modorosság aránya. A köztük levő kapcsolat mértéke: 0,0262, szinte elhanyagolható. Így kimondhatjuk, hogy a beszédbeli modorosság teljesen független attól, hogy a szövegalkotást a nyelvi szabálytudat és a beszédkontroll mennyire befolyásolja.

A hibák és értelemzavaró hiányosságok egyes fajtái között mindössze három szignifikáns kapcsolat alkalmas összefüggésvizsgálatra: az értelemzavaró hiányosságoknak a szemantikai és grammatikai hibákkal, valamint az összes hibával mutatott kapcsolata. Ezek részletes elcmzése előtt azonban érdemes áttekinteni az összes hibának közvetlen tényezőivel

kialakult viszonyát, amely, bár evidencia, mégis jellemző képet ad a 14 évesek vizsgált szövegeiben mutatkozó hibajelenségek nagyságrendjéről. Az adatok a következők:

- az összes hiba és a szemantikai hibák között: 0,7654;
- az összes hiba és a grammatikai hibák között: 0,5210;
- az összes hiba és a kötőszóhasználati hibák között: 0,5747.

Eszerint a vizsgált beszédművekben az összes hiba közül a szemantikai természetűek vannak túlsúlyban, ennél kisebb, közel azonos nagyságrendben mutatkoznak bennük a grammatikai és kötőszóhasználati hibák. Ugyanez az arány e három hibatípus szövegbeli átlagában is: a szemantikai hibáké 100 szövegszóból 2,174, a grammatikaiaké 1,128, a kötőszóhasználatiaké 1,422. Ezek az adatok világosan mutatják, hogy a korpuszban szereplő 14 éves adatközlők élő szövegeiben a nyelvi (szemantikai-grammatikai-nyelvhelyességi és nyelvi-logikai) szabályrendszer még nem működik biztonságosan.

A szemantikai szabályrendszer működési hibái részint a fejletlen szókinészre, részint a meglevő szókinészlet használatának bizonytalanságára utalnak, ezt a szövegek elemzése közben gyakran tapasztaltuk. Az e tekintetben sokat hibázó adatközlők ugyanis gyakran nem képesek megfelelő szót találni egy-egy gondolatuk explikálása közben, vagy azért, mert nincs is meg a tudatukban, vagy azért, mert az adott – és számukra kétségtelenül szokatlan és nehéz közlési szituációban nem tudják aktivizálni; de bármelyik is az ok, az eredmény ugyanaz: olyan szó kerül a szövegbe, amelynek jelentése nem egyezik meg az oda illővel. Nem véletlen tehát, hogy a szemantikai hibák a szókinészre és a mondat szerkesztésre vonatkozó mutatók közül (ezek tárgyalása nem e dolgozat témája) a felhasznált szókinészlet absztrakciós szintjével és a mondatrészek alászerkesztettségének mértékével vannak szignifikáns viszonyban, mert valószínűleg éppen ezek azok a nyelvi tényezők, amelyek leginkább felszínre hozzák a szókinészhiányokat: amikor a fejletlen nyelvhatalmú egyén olyan elvont viszonylatok, kapcsolatok, lelki tartalmak stb. megfogalmazására kényszerül, amelyek kifejezésében még járatlan, vagy amikor a világ bonyolult összefüggéseit kifejező többszörösen alárendelt mondatrészek szerkesztése a szokásosnál nagyobb tudati erőfeszítést igényel tőle.

A másik két hibatípus külön-külön kisebb arányú, mint a szemantikaiak, ám együttesen nagyobb azoknál. S bár összevonásuk a teljes korrelációs adatsor ismeretében semmiképpen sem célszerű (mivel a grammatikai hibák aránya teljesen összefüggések nélküli, autonóm jelenségnek látszik, a kötőszóhasználati hibáknak viszont vannak szignifikáns kapcsolatai), talán mégsem felesleges megjegyeznünk,

hogyan ezeknek a 14 éveseknek átlagos élőnyelvi szövegeiben 100 szövegszóra 2–3 grammatikai-nyelvhelyességi és kapcsolási (mindenekelőtt mondatkapcsolási) hiba jut. Ez utóbbiak egy része tisztán grammatikai természetű (pl. a vonatkozó mellékmondatok hibás kapcsolása), mások pedig a grammatikai és/vagy tartalmi-logikai viszony fel nem ismeréséből származnak (pl. az oksági viszony kifejezési lehetőségivel kapcsolatban), és megfigyelésünk szerint e korpuszban az utóbbiak alkotják a kötőszóhasználati hibák nagyobb részét.

Visszatérve az értelemzavaró hiányosságok fentebb említett három szignifikáns kapcsolatára, tekintsük meg először a korreláció adatait, amelyek a szemantikai hibákkal 0,2421, a grammatikaiakkal 0,2325, az összes hibával 0,3393 értéket mutatnak.

Vizsgáljuk meg először az értelemzavaró hiányosságok és a szemantikai hibák viszonyát! Ez a kapcsolat egyenes arányú, gyenge összefüggés, amely azt jelzi, hogy a szövegben a szemantikai hibák és az értelemzavaró hiányosságok aránya együtt emelkedik vagy csökken. Így a szókinchiany és a mondatban minimálisan szükséges információ hiánya látszik összekapcsolódni. Ha tehát a fejletlen szókinchiany beszélőnek nem áll rendelkezésére az adott beszédkörnyezetben megfelelő nyelvi jel, ha „nem tudja magát kifejezni” (ahogy az adatközlők néha megjegyzik), ennek eredménye szemantikailag hibás vagy értelemzavaróan hiányos szöveg is lehet.

Az értelemzavaró hiányosságok aránya gyenge, egyenes arányú összefüggést mutat a grammatikai hibák arányával is. Ez a jelenség figyelemre méltó, mert a grammatikai hibáknak a vizsgálat összes (e dolgozatban nem tárgyalt) mutatója közül ez az egyetlen szignifikáns kapcsolata, s ebből arra lehet következtetni, hogy e két jelenség közös gyökerű. Ezt alátámasztja az az (itt nem részletezett) összefüggés, amely az értelemzavaró hiányosságok és a mondatrészek mélysége között mutatkozik, sőt bizonyos mértékig szintén erre vélünk következtetni a beszédvezérlési jelenségekkel való fordított arányú, alább tárgyalandó kapcsolata alapján is (de csak bizonyos mértékig, hiszen a beszédvezérlési jelenségek grammatikai és szemantikai vétségeket egyaránt korrigálnak). Mindezek alapján azt mondhatjuk, hogy a beszédfejlődés folyamatában megszilárduló vagy a később impliciten már meglévő grammatikai szabályrendszer működési zavarai néha értelemzavaró hiányosságokban is megnyilvánulhatnak, ám a gyenge mértékű szignifikancia ezt csak korlátozottan valószínűsíti; ezt leszámítva azonban – legalábbis e 14 évesek élőnyelvi szövegei alapján úgy látszik – ezek a működési zavarok öntörvényűek.

Végül szóljunk az értelemzavaró hiányosságok és az összes hiba aránya közötti összefüggésről! Ez a korrelációs érték mérsékelten erős, magasabb, mint a

szemantikai és grammatikai hibáké; ezek összegeződésén kívül közrejátszik benne a harmadik hibatípus is, ugyanis a kötőszóhasználati hibák és az értelemzavaró hiányosságok közötti korrelációs együttható a szignifikancia alsó határához közelítő értékű: 0,1787. Összegezve tehát azt mondhatjuk, hogy statisztikai átlagban a hibás szöveg (bármilyen típusúak is a hibái) valószínűleg hiányos is.

A hibák és értelemzavaró hiányosságok csoportján belül érdekes jelenség, hogy az általunk vizsgált hibatípusok egyike sem függ össze szignifikánsan a többivel, e korpuszban tehát e szabályrendszerek egymástól függetlenül látszanak működni (korrelációs együtthatók: a szemantikai és grammatikai hibák között: 0,1519, a szemantikai és kötőszóhasználati hibák között: 0,0586, a grammatikai és kötőszóhasználati hibák között: 0,0961). Az adatsorhoz két megjegyzés fűzhető. A szemantikai és grammatikai hibák közötti kölcsönösség mértéke nem sokkal marad a szignifikancia alsó határa alatt, s ez véleményünk szerint arra utal, hogy – bár a 14 évesek élő szövegeiben együtt jelentkezésük nem tipikus – a fent említett kölcsönösségnek mégis van némi valószínűsége. Emellett további értelmezésre ki kell emelnünk azt a tényt, hogy e korpuszban a grammatikai és kötőszóhasználati hibák között nincs összefüggés. A jelenség magyarázatára két irányban látunk lehetőséget: kisebb mértékben a mérési módszer hibáiban (hiszen – leggyakrabban az oksági viszony jelölésének megítélésében – nem ritkán határeseteket kellett mérlegelnünk); főleg azonban abban, hogy a kötőszók hibáinak arányában többnyire a logikai-tartalmi kapcsolatok hibás nyelvi jelölése jelentkezik, és nem a grammatikaiaké (s itt már nemcsak az oksági viszony kapcsolási hibáiról van szó), vagyis hogy a kötőszóhasználati hibák arányát rögzítő mutató a mellérendelő kapcsolások eltévesztésének túlsúlyát mutatja. Mindkét értelmezési kísérlet arra figyelmeztet, hogy további felhasználás esetén e mutató arculatát egyértelműbbé kell tenni, mégpedig úgy, hogy külön kell választani a tartalmi-logikai mondatkapcsolások vizsgálatát, a grammatikai kapcsolások hibáit pedig a többi ilyen természetű hibával célszerű kezelni.

Ki kell térnünk az értelemzavaró hiányosságok és a kötőszóhasználati hibák egymástól való függetlenségére (korrelációs együtthatójuk 0,1787, kevéssel a szignifikancia alsó határa alatt). Ismervén – lásd fentebb – az értelemzavaró hiányosságok szignifikáns korrelációit a grammatikai és szemantikai hibákkal, ez az adat közvetve nem bizonyíthat mást, mint a fenti okfejtést: hogy a korpuszban előforduló kötőszóhasználati hibák többnyire nem grammatikai, hanem tartalmi-logikai jellegűek. A hibák és hiányosságok valamint a tölte-

I l é k e l e m e k k ö z ö t t kevés, de jellemzőnek látszó szignifikáns összefüggés mutatkozik, amelynek adatai a következők:

- az összes töltelékelem és a szemantikai hibák aránya között: 0,2351;
- az összes töltelékelem és az összes hiba aránya között: 0,2485;
- a modorosság és a szemantikai hibák aránya között: 0,2014;
- a vezérlés és az értelemzavaró hiányosságok aránya között: 0,2310;

Az első három esetben ezek a korrelációk a vizsgált jelenségek között gyenge, egyenes arányú összefüggést jeleznek, az utolsó soré pedig gyenge, fordított arányú összefüggést (az ott szereplő mutatók ugyanis ellentétes irányúak: az értelemzavaró hiányosság arányában a magasabb értékek a rosszabbak, a vezérlés jelenségei azonban – véleményünk szerint – a gyermeknyelvi szövegekben csakis a helyes kifejezésre való törekvést jelenthetik, így a magasabb értékek a kedvezőbbek. Persze a fejlett beszédtevékenység vizsgálatában elképzelhető a vezérlésnek olyan felfogása is, hogy a hezitációval együtt széttördeli az élő szöveg hangzásbeli egységét, tehát nagyobb aránya megértésbeli nehézséget és így gyengébb szövegminőséget eredményez, ez a minőségi követelmény azonban a fejlődő nyelvhasználatban még nem érvényesül általánosan).

Az első két sorban látható összefüggések azt jelentik, hogy a szövegben együtt jár a töltelékelemek és a hibák – közülük domináns mértékben a szemantikaiak – arányának növekedése vagy csökkenése; vagyis azok a 14 éves beszélők, akiknek összefüggő megnyilatkozásaiban kevesebb szótévesztés fordul elő, azaz akik biztosabban használják a rendelkezésükre álló – valószínűleg fejlettebb – szókészletet, képesek folyamatosan fogalmazni, s így kevesebb töltelékelem használatára kényszerülnek. Érdekes módon színezi ezt az észrevételt a modorosság és a szemantikai hibák arányának összefüggése. Ez a kapcsolat nem jelenthet mást, mint azt, hogy azokban a szövegekben, amelyekben nagyobb a különféle (nyelvbtlásos, de főleg szókincs hiányos) eredetű szótévesztések száma, megnő(het) a modoros beszéd töltelékek aránya, s ekkor a modorosság (például a gyermekek szövegeiben a sok hangsúlytalan, szakaszelőzőként funkcionáló *hát*) valamilyen módon jelezheti a szókészlet használatának bizonytalanságát is. Ám a modorosságot inkább rossz beszéd szokásnak tartjuk, mint a beszédtevékenység érdemi jellemzőjének, így a fenti megállapítás érvényességét csak nagyon korlátozottan véljük elismerhetőnek, s erre bízhat az alacsony értékű szignifikancia is.

Az értelemzavaró hiányosságok aránya a fenti adatok szerint közvetlen kapcsolatot mutat a töltelékesség egyik jelenségcsoportjával, a beszédvezérléssel, azaz a korrekciós tevékenységgel. A köztük levő fordított arányú összefüggés alap-

ján feltételezhetjük, hogy azokban a szövegekben, amelyekben erőteljesebb a korrekciós tevékenység, az értelemzavaró hiányosságok aránya kisebb lesz. Ha ez valóban így van, nem jelenthet mást, mint azt, hogy a beszédvezérlésnek mint belső szabályozásnak a hatóköre kiterjed a megértéshez minimálisan szükséges információt hordozó mondatrészek beszerkesztésére is.

Ezek után tekintsük meg azt a 0,2651 értékű korrelációs együtthatót, amely az összes töltelkelem valamint az összes hiba- és hiányjelenség kapcsolatát jelzi! Eszerint a grammatikai hibák kivételével (c mutató és a töltelkelemek aránya között a 0,0002 értékű korrelációs együttható alapján kizárható mindenfajta összefüggés) a hiba- és hiányjelenségek, ha különböző mértékben és irányban is, kapcsolatba hozhatók a szöveg töltelékességének mértékével. Az együttható gyengesége azonban arra int, hogy a szövegbeli hibák és értelemzavaró hiányosságok más nyelvi tényezőktől ennél erősebben fűggnnek, pl. a szemantikai hibák és az értelemzavaró hiányosságok a mondatrészek alászerkesztettségétől, a kötőszóhasználati vétségek a teljes szöveg és a bekezdés kifejtettségének mértékétől (szószámától) és a mondategységek alászerkesztettségétől (ezen összefüggések részletezése azonban nem fér e dolgozat keretei közé); emellett a hibázási tendencia gyakoriságát nyilvánvalóan erősen befolyásolja a téma, a műfaj, a közlési helyzet, sőt a beszélő kommunikációs gyakorlata is. E tényezők jelentőségéről e vizsgálatban statisztikai érvényességű adatokat nem szereztünk, alátámasztják azonban a háttér adatok (az adatközlők családi és iskolai körülményeiről) és a kétféle műfajú szövegek átlagainak különbségei.

Az összes töltelkelem, valamint az összes hiba- és hiányjelenség közötti szingifikáns viszonyok elemzése után tekintsük meg a csoporton belüli nem szingifikáns eredményeket! A grammatikai hibáknak a vezérléssel 0,0545, a hezitációval 0,0197, a modorossággal -0,0820; a kötőszóhasználati hibáknak a vezérléssel 0,0238, a hezitációval 0,0833, a modorossággal 0,0735 értékű korrelációs együtthatója alakult ki; ezek szerint a hiba- és hiányjelenségek (a szemantikai hibák kivételével) nem mutatnak összefüggést a töltelkelemek szövegbeli arányával. Ez azt jelenti, hogy a grammatikai-nyelvhelyességi-kötőszóhasználati szabályrendszer az általunk vizsgált 14 éves gyermekekben működhet jól is, meg rosszul is, egyik sem zárja ki a töltelkelemek szövegbeli meglétét vagy hiányát, nem lehet tehát azonos a tudati gyökerek: az egyiké a nyelvi-logikai, implicit (vagy a fejlődés magasabb fokán már explikálódott) szabálytudat, a másiké a pszichikai beállítottság vagy a hibás nyelvi beidegződés (ez utóbbi hiba- és töltelékjelenség oka is lehet: valamely nyelvhelyességi hibáé, pl. a suksükölésé, vagy a modoros töltelkelemek elszaporodásáé).

A hibák és hiányosságok a hibázás:vezérlés arányával nyilvánvaló számítási kapcsolatban állnak, ezért ezen adatok összefüggésvizsgálatra nem alkalmasak; mégis érdemes szemügyre venni őket, mert korrelációs adataik megvilágítanak néhány nyelvi tendenciát. A grammatikai és szemantikai hibák ugyanis szignifikáns összefüggést mutatnak a hibázás : vezérlés arányával (az előbbi értéke 0,2331, az utóbbié: 0,3457), a kötőszóhasználati hibák és az értelemzavaró hiányosságok azonban nem (az előbbi értéke 0,1795, az utóbbié 0,0830). Így azt mondhatjuk, ha a szöveg megszületése közben a vezérlési tendencia erősebb, mint a hibázásé, akkor ez a szótévesztések és a grammatikai-nyelvhelyes-ségi hibák csökkenését eredményezi, vagyis a korrigáló szándék segítségével a beszélőnek könnyebb rátalálnia a megfelelő szóra és/vagy grammatikai megoldásra, ha nem is első próbálkozásra, hanem félbehagyások és korrekciós ismétlések után. Tudnunk kell azonban azt, hogy itt nem a vezérlés és a szemantikai/grammatikai hibák közvetlen összefüggéséről van szó (nincs is közöttük szignifikáns viszony), hanem arról, hogy a hibázás és a korrigálás tendenciája közül, a másikhoz képest melyik működik erőteljesebben az adott közlésfolyamatban, s ha az önkontroll, akkor ez – nyilvánvaló! – a szemantikai és grammatikai hibák csökkenő tendenciájával jár együtt. E gondolatsor a kötőszóhasználati hibákra és az értelemzavaró hiányosságokra nézve úgy folytatható, hogy a vezérlési tendenciának a hibázási ellenében való erősödése a fent tárgyaltnál sokkal kevésbé befolyásolja a mondatkapcsolási hibák arányát, s csak elenyésző mértékben módosítja az értelemzavaró hiányosságok gyakoriságát.

Végezetül talán nem érdektelen az eddig tárgyalt jelenségcsoportoknak azon kapcsolataira is utalni, amelyek a szókincsra, a szövegegész és részei terjedelmére és a mélységre vonatkoznak. Ezek közül fentebb néhányat egy-egy összefüggés megvilágítása kedvéért már említettünk, itt a teljes rendszert vázoljuk fel röviden, részletes elemzés nélkül.

A töltelékelemekről a teljes kapcsolatrendszer ismeretében elmondhatjuk, hogy abszolút mértékben függetlenek a szókinés absztrakciós szintjétől, a bekezdés és a mondat egység terjedelmétől, valamint a mondat egységek és mondatrészek mélységétől; e körből mindössze három szignifikáns kapcsolatuk mutatható ki: a szóiteráció és a modorosság közötti egyenes arányosság (ez természetes, hiszen a modorosság is szóismétléses jelenség), a szókinésgazdagság és a hezitáció közötti fordított arányosság (ami azt jelzi, hogy megfelelő nagyságú szókészlet esetén kevesebb hezitációval is lehet élő szöveget alkotni), valamint a teljes szöveg terjedelme és a beszédvezérlés közötti fordított arányosság (ez arra utal, hogy az adott

idő alatt elmondott szövegek közül a hosszabbakban kevesebb a korrekciós tevékenység). Mindez azt bizonyítja, hogy a töltelékességnek valóban más a tudati gyökere, mint a szövegszerkesztő nyelvi tevékenységnek.

A szövegbeli hibákról és értelemzavaró hiányosságokról a teljes vizsgálat mutatóival kapcsolatban azt láthatjuk, hogy közös és eltérő sajátosságokkal is rendelkeznek: az összes hiba (szignifikánsan a szemantikaiak) és a hiányosságok egyaránt összefüggnek a mondatrészek mélységével (ugyanis előfordulási gyakoriságuk a mondatrészek alárendeltségi fokának emelkedésével együtt növekszik), s egyiket sem befolyásolja meghatározó mértékben a szókincsgazdagság, a szöveg és kisebb egységeinek terjedelme és a mondatcsoportok mélysége. Eme egyezések a hiba- és hiányjelenségek rokon mivoltára engednek következtetni. Néhány más mutatóval kialakult kapcsolatukban viszont eltérnek egymástól: ezek közül legjellemzőbbnek a szókincsre vonatkozó adatok látszanak. Az összes hiba ugyanis (szignifikánsan csak a kötőszóhasználatiak) a szóiterációval mutat gyenge, fordított arányú kapcsolatot (azaz az erős szóismétlési tendencia – a gyengébb szókincs jele! – együtt járhat a hibajelenségek, főleg a mondatkapcsoló kötőszók hibáinak szaporodásával), az értelemzavaró hiányosságok aránya pedig a szókincs absztrakciós színvonalával mutat gyenge, egyenes arányú kapcsolatot. E megállapítás váratlan összefüggésre vet fényt: a magasabb absztrakciós szintű megfogalmazás látszik így összekapcsolódni a magasabb arányú hiányosságokkal. A jelenség magyarázatára többféle megoldást látunk, itt azonban csupán a fejletlen nyelvhasználatra utalót fogalmazzuk meg röviden: e korpusz értekező-fejtegető műfajú szövegeiben az elvont jelentésű szavak használata tematikai kényszer, ám az ilyen gondolatok megfogalmazásában még nem kellőképpen jártas ifjú adatközlőket talán éppen e kényszer, a tőlük idegen, eddig esetleg végig sem gondolt téma kényszerítette rosszul szerkesztett, hiányos mondatok „alkotására”.

Az eddig elmondottakból többféle következtetés is adódik, első helyre mégis – a sokoldalú anyanyelvi nevelés érdekében – az az észrevétel kívánkozik, hogy az élőnyelv töltelék- és hiba/hiányjelenségei között vannak olyanok, amelyek a beszédtevékenységet a belső szabályrendszer működésének minősége felől jellemzik, vannak olyanok, amelyek az egyén pszichikai sajátosságait tükrözik, és olyanok is, amelyek „csupán” hibás beidegződések vagy rossz nyelvi szokások. Ha pedig ez világossá válik, a megcélzott képességterület jellege szerint a beszédfejlesztés módzatait is differenciálni lehet, középpontba állítva a grammatikai-szemantikai-logikai szabályrendszer erősítésének teendőit. E tekintetben talán fontos tudnunk, hogy egy-egy nyelvi jelenség mely másokkal függ össze, s melyik nem mutat sem-

miféle összefüggést, hiszen ez utóbbiak fejlesztése a pedagógiában jól ismert transzfer-hatás hiányában csakis célzottan lehetséges.

Míndemellett az itt bemutatott vizsgálati részeredményekkel talán rámutathatunk arra is, hogy az egyéni nyelvhasználat minőségének objektív mérésében szükség van az összefüggő spontán beszédművek elemzésére, hiszen az ilyen szövegek vizsgálata inkább képes feltárni a belső szabályozás erősségét, a szabályrendszer működési zavarait és a hibás beszédszokásokat, mint az írott szövegek elemzése; s meggyőződésünk, hogy e tényezők ismerete nélkül a tudatos anyanyelvi képességfejlesztés egyik legfontosabb alapját nélkülözi.

DIE INNEREN ZUSAMMENHÄNGE DER FEHLER – UND FÜLLERSCHENUNGEN DES TEXTES DER LEBENDIGEN SPRACHE

(Auf grund der Redewerke von Vierchnjahringen)

JULIANNA ZSULÁN

Zur zielbewußten Entwicklung der muttersprachlichen Fähigkeiten nimmt die Verfasserin die Untersuchung der inneren Zusammenhänge des in Entwicklung begriffenen Sprachgebrauchs mit statistischen Methoden vor. Die Untersuchung erstreckt sich auf die Beziehungen zwischen dem Umfang, der Häufigkeit der subordinierten Konstruktionen sowie den Fehler- und Füllerscheinungen der lebendigen Sprache. In der vorliegenden Studie werden die Zusammenhänge der Erscheinungen der lebendigen Sprache veröffentlicht.

Das Verhältnis der Erscheinungen der Redesteuerung und der Hässitation verändert sich im Text parallel, was dafür zeugt, daß die Hässitation zur Verbesserung der im Redeprozeß begangenen Fehler bzw. zur bewußten lexikalischen Wahl beitragen kann. Die Größenordnung der gekünstelten Füllelemente hängt weder von der Stärke der Hässitation noch von der des Regelbewußtseins noch von der der Redesteuerung ab.

Die schwächere Hässitation und die Redesteuerung zeichnen sich durch eine Parallelität zur Erhöhung der Häufigkeit der Fehler und der sinnverwirrenden Mangelhaftigkeiten aus.

Unter den Fehlern erweist sich das Verhältnis der grammatischen Fehler als eine völlig autonome Erscheinung. Der Zusammenhang zwischen den semantischen Fehlern und den sinnverwirrenden Mangelhaftigkeiten läßt darauf schließen, daß der mangelnde Wortschatz und das Fehlen der minimal erforderlichen Information im Satz eine gemeinsame Wurzel haben.

Die parallele Bewegung des Verhältnisses der Füllerscheinungen und der semantischen Fehler zeugt dafür, daß der Wortschatz von höherem Entwicklungsgrad zur Herstellung eines kontinuierlichen lebendigen Textes befähigt.

Aus dem Vergleich des Verhältnisses der Sprachfehler und der Redesteuerung mit den einzelnen Fehlertypen geht folgendes hervor: die kräftigere Tendenz der Redesteuerung führt den niedrigeren Prozentsatz der semantischen und grammatischen Fehler herbei, beeinflußt jedoch kaum das Verhältnis der Fehler in den Satzverflechtungen.

MEGEMLEKEZÉS

FERENCZI IMRE (1931 – 1989)

Balmazújvároson, Veres Péter falujában, ebben a nagyranőtt Hortobágy-széli községben született, egy katolikus, szegényparaszt nagycsalád késői, tizenkettedik gyerekeként. Édesanyját születése évében elvesztette, édesapja is korán meghalt 1946-ban. Így a testvérek fogtak össze legkisebb öccsük segítségével. Felismerték tehetségét és vállalták taníttatását. Elemi és polgári iskoláit szülőfalujában végezte, majd bekerült Debrecenbe a Kereskedelmi középiskolába. Ugyan a rideg számok nem vonzották, de egy nagy haszna volt ennek az iskolának. Kitűnően megtanulta a gyorsírást, amelynek nagy hasznát vette később a néprajzi gyűjtések során.

Érettségi után, 1950-ben beiratkozott a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem bölcész karának magyar-történelem szakára. Itt 1954-ben szerzett magyartanári diplomát, történelemből alapvizsgát tett, és közben néprajzi speciális képzésben is részesült Gunda Béla professzor tanszékén. Diplomásként Mátészalkára ment rövid időre tanítani, majd Nyíregyházán hivatalnokoskodott. Utána visszatért iskoláinak városába, Debrecenbe, ahol éveken keresztül általános iskolákban tanított, majd 1961-ben a Déri Múzeum néprajzos-muzeológusaként végezte a szeretett szakmájához, a néprajzhoz került közel. Négy év múlva, 1964-ben Bálint Sándor, a szegedi egyetem professzora felfigyelve szorgalmára, tehetségére maga mellé vette a szegedi egyetem néprajzi tanszékére, ahol adjunktusi kinevezést nyert. 1969-től a tanszék docense lett, 1971-től tanszékvezető tanár. Közben levelező aspiránsként a kandidátusi cím megszerzésének előkészületeit folytatta. A disszertációt 1968-ban védte meg, a történelemtudományok (néprajz) kandidátusa lett.

Az a tudós típus volt, aki elsősorban saját tudására, szorgalmára támaszkodva dolgozott. Hihetetlen munkabírással gyűjtött. Számos publikációja folyamatosan visszaigazolja a terepmunkának és az elméletnek benne megtestesülő harmóniáját. Az egyetemi munkában elsősorban az oktatásban, a hallgatók szakdolgozati, pályázati felkészítésében vett részt. Alkatánál fogva sem vállalta, hogy az egyetem mindennapi gondjaiból nagyobb részt kérjen. Csendes, visszahúzó, csak a maga világában alkotó dolgozó tudóstípus volt, aki korai halálával a munkásságának a gyümölcsrészt már nem élhette meg.

Vállalt funkciókat az egyetemen is, a szakmájában is, de igazán a szeretett adatközlői, könyvei és családja körében érezte otthon magát, ott tudott feloldódni, és ez töltötte ki az életét. Szeged igazán nem vált meghitt otthonává. A várossal, az egyetemmel tragikus okok közrejátszása következtében nem alakult ki bensőséges, jó kapcsolata, igazán nem érezte otthon magát ebben a városban, így a munkája és a legszűkebb családja töltötte ki az életét.

Ez a rövid élet is rendkívül gazdag értékeket teremtett. Már egyetemistaként vonzódott az irodalomtudományhoz, ez segítette őt a folklórkutatásaiban is. Rendkívül széles alapozottságú, nagy műveltségű ember volt, nyelveket beszélt, ezeken a nyelveken elérhető néprajzi irodalmat ismerte. Hitte és vallotta, hogy a néprajz összehasonlító tudományként fontos üzenethordozó. A hagyomány, a műveltség, a kultúra olyan rétegei vannak Közép-kelet-Európa népeinek tudásában, amelynek feltárása, megismerése önmagunk, környezetünk gazdagítását szolgálja. Egész életében dolgozott, hogy minél teljesebben, minél mélyebben megismerhesse ennek a régióknak a folklóriját. Kiváló tanulmányai igazolják, hogy milyen céltudatosan, elkötelezetten vizsgálódott, kutatta fel a tágabb értelmű Nagy Magyar Alföld archaikus hagyományvilágba tartozó elemét. A tanulmányai igazolják ezt a sokrétű tudományos érdeklődést. Fiatal kutatóként már az ördögös kocsis alakjának a kérdéseit vizsgálja, majd *Az animizmus világa és az erdőkultusz* címen alapvető tanulmányt tesz az asztalra. Ebben a tanulmányában az elmélyült irodalmi ismeretanyag mellett az elkötelezett, a folklórkutatásokban alapos jártasságot felmutató kutatót ismerhetünk meg. UJVÁRY ZOILTÁNNAL könyvet írnak *Farsangi dramatikus játékok Szatmárban* címmel amelyekben első nagy átfogó monográfiáját teszik az asztalra.

Figyelme egyre inkább a magyar történeti mondák felé fordult. A munkásságában végigvonul a jeles személyekhez, így Mátyás királyhoz, de főleg Rákóczihoz és a kurucokhoz fűződő néphagyomány kutatása. A népmondákat a műveltség egyéb folklórisztikus jelenségeit vizsgálva egyre mélyebbre jut el, egyre átfogóbban látja és kutatja az összefüggéseket. Sokirányú érdeklődését igazolják vissza a cikkei, a tanulmányai. Az egykori Rákóczi birtokok örökösei gazdag hagyományokban őrizték meg a fejedelem emlékét. Ferenczi Imre több tanulmányt szentelt a Rákóczi-hagyomány kutatásának. MOLNÁR MÁTYÁSSAL a szatmári beregi táj Rákóczi hagyományait kötet formájában jelentették meg.

Az első közleménye az abaúj-zempléni néphagyományban vizsgálta Rákóczi alakját. Ebben az alapvető tanulmányában a hagyományozódást, a hagyomány természetrajzának az összefüggését is igyekezett körüljárni. Mai napig a folklórkuta-

tás alapvető megállapításait olvashatjuk ebben a tanulmányban: „Az eleven hagyomány sohasem dolgozik ideáltípusokkal, éppen ezért minden igényt kielégítő népmondák kinyomozására fordított fáradság a legjobb esetben is csak viszonylagos értékű anyagot szolgáltatna e műfaj megismeréséhez. Azt kerestük tehát, hogy egy táj népe mit őriz Rákóczi emlékéből, s ez az emlék hogyan ölt formát. Azt, hogy milyen törvényszerűségek szerint alakul ki egy hagyomány, s hogy milyen szerepe van ebben a folyamatban az egyének és a közösségnek (falunak, vagy kisebb csoportnak), a hagyományos (népköltészeti) és irodalmi (műköltői) tudáskincsnek.” Tehát hármennyre is a hatalmas gazdagságú anyag volt a meghatározó élmény, ezekből levonható általánosítható véleményeket, megállapításokat próbált leszűrni. Erősen vonzódott az elméleti kérdésekhez. Ahogy fogalmazza: „néprajzi szempontból nem az a fontos, vajon a történeti néphagyományok mit mondanak a történettudomány számára, hanem az, amit a nép Rákócziról, vagy általában a történelemtől tud, azt hogyan tudja és mi az amit a valóságból hagyományozódás során alkotott.” Tehát a népi tudást, mint a történelem részét vállalja fel, és a hivatalos történetírás mellett a népi történeti tudásra tekint erőteljesen. Ebből a szempontból vizsgálja Rákóczi, Mátyás vagy más jeles történelmi személyiségnek emlékét.

Tanulságos megállapítása az is, hogy a történeti mondák ismerői, továbbadói elsősorban férfiak. Tehát míg a mesét lehet gyűjteni női és férfi adatközlőktől, addig ezeket a történeti mondákat elsősorban férfiak ismerik. A figyelme a folklór más jelenségei felé is fordult. Egy temetési rítussal kapcsolatosan a magyar párhuzamokat és a történeti összefüggéseket vizsgálta. A rítus a sír körüljárása, illetve a koporsóra a föld dobása. Ezt a kutatást a délföldi, Szeged vidéki anyag mellett elsősorban az egész országra kiterjedő, illetve európai párhuzamok irányába szélesíti ki, és adatokkal meggyőzően bizonyítja, hogy mennyire az egyetemes kultúrának része ez a motívum, és a magyarság a kereszténység felvételével már itt a Kárpát-medencében ismerte meg ezeket a rítusokat, és építette be a maga szokásrendjébe. Mindkét szokás elem visszavezethető az ősi pogány örökséghez is, a halott megnyugvása, visszajárásának, kísértésének megakadályozására mutat rá a szerző.

Ferenczi Imrét állandóan foglalkoztatta az egyén és a közösség viszonya, a történeti tudás és az egyének, közösségek történetismerete között feszülő olykor kibékíthetetlennek látszó ellentét. Tanulmányt szentelt a kérdésnek: *Történelem, szájhagyomány, mondahagyomány* címmel írta le a kérdésről alkotott összefüggő véleményét. Megállapítja, hogy a „szájhagyomány a legutóbbi időkig megtestesítője

maradt annak a szemléletmódnak, amely inkább ügyel a szubjektíven megragadható mozzanatokra, mint az objektivitást kereső teoretikus megállapításokra, a módszeres okfejtésen alapuló érvelésekre.” A szájhagyomány tehát másképpen reagált, másképpen őrizte meg a történelmi múlt értékrendjét. Tanulságos az összefoglaló véleménye, ami így hangzik: „a mondahagyomány is egyik olyan krónikája történelmünknek, amelyben egyformán nyoma van a poéta tehetségének, a dolgok okait fürkésző elmének, az írott históriának, az évezredekken át vándorló elbeszélő motívumoknak, a múlt idealizálásának, a jelen kritikai értékelésének, a nevelésnek, a közösségi törekvéseknek”. Tehát a kutatónak mindezekkel együttesen kell számolnia, hogy a hiteles, reális képet kialakíthassa, ugyanakkor a népi tudást és a történelmi tudást egymástól elválasztva ez utóbbit mint a hagyományozódás klasszikus területét értékelhesse. Őt minden esetben az egyén és a közösség tudása, a hagyomány megtartó ereje és a hagyományozódás folyamata foglalkoztatta. Ebben a gondolkörben mozog, amikor a Mátyás mondakörhöz hoz adatokat, és publikál.

Rendkívül tájékozott volt a hazai és a külföldi irodalomban, ezeknek főlényes biztonságú tudása sugárzik a megállapításaiból, és ezekhez mindig a saját gondolatait is hozzátette, ezeket kiegészítette. A legapróbb témát is legszélesebb hazai és európai összefüggésbe helyezve mutatta be. Ezeket mind időben, mind térben, mind a műveltség belső mozgástörvényeinek viszonylatában helyezte el. Nem szobatudós volt Ferenczi Imre, alapos terepkutatások, terepismeret van munkássága mögött. Szinte a Nagy Magyar Alföldnek alig van olyan területe, ahol elmélyült kutatásokat ne folytatott volna. Ha arra gondolunk, hogy milyen nehéz volt a 60-as, 70-es években mind Kárpátalján, mind a Vajdaságban, a Szerémségben vagy más, határainkon kívül levő területeinken kutatni, akkor külön elismeréssel kell adóznunk lehetetlent nem ismerő kitarlásának, hogy a nehéz körülmények között is megtalálta a módját, hogy ezeken a területeken gyűjtsön. Sokfelé végzett terepmunkát: Kárpátalján, Bánátban, Bácskában, Baranyában, a Dráva-szögben, Szlavóniában, Szatmárban, Bodroglóközben, Hegyközben, a hajdúsági, hortobágyi tájakon, Szeged vidékén. De nemcsak maga járt gyűjteni, és gyorsírással rögzítette adatközlői történetét, míg magnetofon nem állt rendelkezésére, hanem tanítványait, pedagógusokat is megnyert a gyűjtés szépségének. Kiterjedt gyűjtőhálózatot éltetett, és mozgatott.

Kiváló kapcsolatokat tartott a magyarsággal együttélő szomszédos népek kutatóival, velük rendszeresen konzultált, egy-egy kérdés ottani irodalmát igyekezett minél inkább feltárni, hogy az összehasonlító néprajz számára minél szélesebb alapozottságú tudással indulhasson. Maga is törekedett arra, hogy a műveltség belső

struktúráját feltárja, a szavakban lévő művelődéstörténeti értékeket kibányássza. A tanszékén minden szomszédos nép szótára megtalálható, s ezeket gyakran forgatta, mintegy keresve nyelvi fogódzókat is az összehasonlító néprajzi vizsgálat számára. Apró adatközlései a bőségvarázsló rítusokról, a népi gyógyításról, a táltos és garabonciás képzetekről, vagy éppen a meggazdagodott parasztnábob, Bagi báró történeteinek keresztül mind azt szolgálják, hogy a hagyományozódás, a néphagyomány továbbélése, terjedése, ennek a terjedésnek a törvényszerűségei minél plasztikusabban álljanak előtte.

Nagy összefoglaló műre készült. Már a kandidátusi dolgozata is nagy formátumú kérdést vitatott, a történelem és a néphagyomány összefüggéseit, elsősorban a Habsburg-ellenes, kuruc mozgalmak folklorisztikus emlékeit vizsgálta. Majd ezt az egész emberi civilizációra kiterjesztve az ellenségképzet- mítoszteremtés világán keresztül igyekezett megközelíteni. Nagydoktori dolgozatához gyűjtött sok tízezer cédulája igazolja, hogy mennyire végiggondolta ezt a kérdést. A kutyafejű tatár motívumból kiindulva, az emberi civilizációkban az ellenségkép kialakulásának és működésének a folklór-jelenségeit igyekezett minél általánosabban megragadni. Csak sajnálhatjuk, hogy ez a munka torzóban maradt, néhány kiváló részlettanulmány igazolja vissza ennek a nagyformátumú vállalkozásnak az értékeit. Bárcsak támadna olyan kutató, aki ennek a hatalmas örökségnek a birtokában be tudná fejezni ezt a rendkívül fontos és jelentős munkát.

Ferenczi Imre pedagógiai munkássága is szót érdemel. Hiszen egyetemi oktatóként az egyetemi oktatás szerény munkásként a hallgatókkal sokat törődött. Talán maga diákkora is belejárt ebbe, hogy igyekezett otthonossá tenni a tanszékét azoknak a hallgatóknak, akik bizalommal fordultak hozzá. Segített szakdolgozati munkájukban, támogatta őket törekvéseikben, a legjobbak szakdolgozatából a tanszék kiadványsorozatába iktatva részleteket megjelentetett. Több embert indított kutató, néprajzi gyűjtőújtára is. A tanszék könyvtárát Solymossy Sándor és Bálint Sándor szellemében továbbgyarapította, és a hazai és európai néprajz – elsősorban folklór – legjelentősebb műveivel gazdagította. Minden készen állt ahhoz, hogy a már Bálint Sándor megálmodta néprajzi oktatás polgárjogot nyerjen a szegedi egyetemen. Váratlan, tragikus halála ennek a tervének a megvalósítását elodáztatta. Az a munka, amelyet az ő szellemisége sugall, remélhetően meghozza a gyümölcsét, és a szegedi egyetem Néprajzi tanszékén a szakos oktatás, de az egész egyetemre kisuárzó néprajzi oktatás, remélhetőleg hamarosan az ő elképzelése szerint fog megvalósulni, és akkor jóleső érzéssel mondhatjuk, hogy ha nem is vele, de az ő szellemében továbbvittük azt a nemes gondolatot, amelyik a hagyományba vétett hittel, népcink, nemzetekink kulturális örökségét, az európai kulturális örökséget van hivatva szolgálni.

FERENCZI IMRE TUDOMÁNYOS MUNKÁSSÁGA (Fontosabb tanulmányok, könyvek)

- Az ördögös kocsis alakjának néhány kérdése.* Ethnographia, LXVIII. (1957) 56–85.
- Az anizmus világa és a magyar erdőkultusz.* Műveltség és Hagyomány... I–II. (Szerkeszti: Gunda Béla) Budapest, 1960. 5–31.
- Rákóczi alakja az abauj-zempléni néphagyományban.* Ethnographia, LXXI. (1960) 389–433.
- A népmondakutatás néhány elvi kérdése.* Műveltség és Hagyomány... (Szerkeszti: Gunda Béla) Budapest, 1961. III. 201–221.
- FERENCZI IMRE - ÚJVÁRY ZOLTÁN (társszerzőségben): *Farsangi dramatikus játékok Szatmárban.* Műveltség és Hagyomány... IV. Budapest, 1962. (Szerkeszti: Gunda Béla) Önálló kötet, 162 oldal.
- Bocskai István és szabadságharcának emléke a néphagyományban.* Déri Múzeum Évkönyve 1960–1961. Debrecen, 1962. 215–231.
- Huszita emlékek és a néphagyomány.* Műveltség és Hagyomány... V. Budapest, 1963. 107–128. (Szerkeszti: Gunda Béla)
- Die hussitische Überlieferung in der Volkstradition.* Slavica, III. (Red.: Béla Sulán) Debrecen, 1963. 115–130.
- A török emléke Hajdú-Bihar néphagyományában.* A Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964. Debrecen, 1965. 243–267.
- Egy temetési rítus párhuzamai és történeti összefüggései.* Néprajz és Nyelvtudomány, IX. (1965) 5–14.
- Történelem, szájhagyomány, mondahagyomány (Egy magyar népmondakör történeti és társadalmi összefüggései).* Ethnographia, LXXVII. (1966). 49–73.
- Mondaterminológiák és műfajkritériumok.* Néprajz és Nyelvtudomány, X. (1966) 5–18.
- A népmonda helye az epikumban.* Néprajz és Nyelvtudomány, XI. (1967) 5–18.
Kandidátusi értekezés (kézirat):
- A népmonda (Valóságélmény, hagyomány, költészet).* (Megvédve: 1968) 478 oldal.
- A népmonda. (Valóságélmény, hagyomány, költészet).* Budapest, 1968. 36 oldal (A kandidátusi értekezés tézisei)
- A kuruckor mondavilága.* Néprajz és Nyelvtudomány, XIII. (1969) 31–43.

- Egy bőségaráztató rítus elterjedése a Dél-Alföldön.* Néprajz és Nyelvtudomány, XIV. (1970) 25–41.
- Function and Quality of the Historical Popular Legend.* Studia Ethnographica et Folkloristica in Honorem Béla Gunda. (Redigerunt J. - Szabadfalvi - Z. Ujváry) Debrecen, 1971. 531–647. Műveltség és Hagyomány... XIII–XIV. (1971).
- FERENCZI IMRE - MOLNÁR MÁTYÁS (társszerzőségben): *Fordulj kedves lovam ... Rákóczi és kuruc néphagyományok Szabolcs-Szatmárban.* (Népköltési gyűjtemény) Vaja, 1972. (Bevezető tanulmány és jegyzetek készítése Ferenczi Imrétől).
- Népi gyógymódok a hánsági magyarok körében.* Néprajz és Nyelvtudomány, XVII–XVIII. (1973–1974). [Megjelent: 1974.] 281–289.
- A táltos és a garabonciás képzete a jugoszláviai magyaroknál.* Ethnographia, LXXXV. (1974) 262–275.
- Egy anekdotakör tanulmányai (Bagi históriák és rokonaik)* Néprajz és Nyelvtudomány, XIX–XX. (1975–1976) 5–62.
- Ráolvasások, archaikus gyógymódok a Maros mentéről.* Néprajz és Nyelvtudomány, XXI. (1977) 313–355.
- Népi szokásrend Szőregen.* Szőreg és népe (Tanulmányok) (Szerkeszti: Hegyi András) Szeged, 1977. 251–234 + 30 fotó.
- Viseleti módon Szőregen.* Szőreg és népe (Tanulmányok) (Szerkeszti: Hegyi András) Szeged, 1977. 325–368 + 75 fotó.
- History, Folk Legend, and Oral Tradition.* Studies in East European Folk Narrative Edited by Linda Dégh. American Folklore Society and the Indiana University Folklore Monographs Series Indiana University kiadása, 1978. 93–142.
- Jugoszláviai magyar hiedelmek, népmondák a törökökről és a tatárokról.* Néprajz és Nyelvtudomány, XXII/XXIII. (1978/1979) 181–224.
- Táltosok, javasok, tudósok a tiszaháti és a felsőtiszai néphitben.* Néprajz és Nyelvtudomány, XXIV–XXV. (1980/1981) 313–338.
- Tiszaháti és felsőtiszai néphit és népszokások* Néprajz és Nyelvtudomány, XXV. (1982) 183–197.
- Tiszaháti és felsőtiszai néphit és népszokások.* Külön füzetként - Néprajzi dolgozatok.

- Bodrogszentesi mondák és legendák.* Néprajzi tanulmányok a Zempléni hegyvidékről. Miskolc, 1981. Viga Gyula közreműködésével szerkesztette Szabadosfalvi József 271–282.
- Drávaszögi és szlavóniai népszokások.* Néprajzi tanulmányok Dankó Imre tiszteletére. Módi György közreműködésével szerkesztette Balassa Iván és Ujváry Zoltán. Debrecen, 1982. 903–942.
- Bűbájos kocsisok a szatmári népéletben.* Tanulmányok Szatmár néprajzához. Farkas József közreműködésével Szerkesztette: Ujváry Zoltán. Folklor és etnográfia, 16. Debrecen, 1984. 235–244.
- A deszki major népe (Hagyományok, visszaemlékezések)* In: Deszk története és néprajza (Tanulmányok) Szerkesztette Hegyi András. Szeged – Deszk, 1984. 579–664.

Bellon Tibor

SZEMLE

BALOGH LAJOS – KONTRA MIKLÓS [SZERK.], ÉLŐNYELVI TANULMÁNYOK.

Az MTA Nyelvtudományi Intézetében 1988. Október 5–6-án
rendezett élőnyelvi tanácskozás előadásai.

Linguistica. Series A. Studia et Dissertationes, 3.
A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete.
[Budapest] 1990. 228 + 2 oldal

A kötet címében leírt konferenciát az élőnyelvről a nyelvtudományi intézet az újvidéki Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézetével közösen rendezte.

A tanulmányokat négy témacsoportra osztva közlik a szerkesztők. Először az ún. „Budapesti szociolingvisztikai interjú” felvételei és az országos szociolingvisztikai adatfelvétel tanulmányozásának kezdeti eredményeit bemutató írások olvashatók: KONTRA MIKLÓS, a Budapesti köznyelvi vizsgálatokról; HORVÁTH VERA – REMÉNYI ANDREA ÁGNES, Az ikes ragozásról; LACZKÓ MÁRIA, Az igék feltételes mód egyes szám első személyű alakja (*én tudnék/tudnák*) használata különböző társadalmi csoportokban; TERESTYÉNI TAMÁS, Beszédszokások; PLÉH CSABA, A stigmatizáció és a hiperkorrekció dinamikájáról; KONTRA MIKLÓS. Természetesen, hogy nem hiba – nyelvi változás? A felsorolt előadások címei is eligazítást adnak arról, hogy a vizsgálatok részben a hagyományos nyelvművelés körében mozognak, még némi átfedés is van közöttük, PLÉH CSABA munkája szintén kitér az ikes ragozásra, igaz, más nézőpontból.

A második témacsoport A táji nyelvváltozatok kutatása című tanulmánnyal kezdődik (BALOGH LAJOS) majd RÓNAI BÉLA a bukovinai székely nyelvjárás hangrendszeréről, VÉGH JÓZSEF az őrségi nyelvjárás mai képéről, Pesti János kutatómódszertani kérdésekről ír. A tanulmányok zöme a sok-sok évtizedes nyelvjárás-kutatási hagyomány folytatója a tekintetben, hogy a beszédhangokra nagy figyelmet fordít. BALOGH LAJOS A nyelvi regionalitás szintjei című dolgozata arra a következtetésre jut, „[...] hogy a nyelvi regionalitás vonatkozásában pusztán a

hangstatisztikára alapuló mérési eredmények segítségével is el lehet különíteni lényegesnek tekinthető szinteket” (126).

A kötet harmadik részében a már említett újvidéki intézetben folyó, széles körű kutatásokról ad PAPP GYÖRGY beszámolót, illetőleg magukról a kutatásokról nyújt képet PENAVIN OLGA, LANCZ IRÉN, RAJSZI ILONA, MOLNÁR CSIKÓS LÁSZLÓ és PAPP GYÖRGY is. Részben e munkálatokban is a legjobb nyelvjáráskutatási hagyományon alapuló módszerek uralkodnak, így például a bánáti magyar nyelvjárási atlasz munkálataiban, a zárt *ë*-zés a közép-bácskai regionális köznyelvben tárgyú kutatásban vagy a bácskai nyelvjárások változása és a köznyelvi norma vizsgálatában.

A konferencia kötetének negyedik, utolsó része változatos témájú és az eddigiektől némileg eltérő eljárásmodszertű munkákat tartalmaz. VARGA LÁSZLÓ a stilizált magyar beszéddallamokról (*stylized tones*) ír, s tulajdonképpen az ilyen, eső beszéddallam pragmatikai szerepéről, amely „önálló + rutinszerű + mozgósító” (176). SZENDE TAMÁS az élőbeszéd lazítási folyamatairól értekezik (redukció, törlés, kihagyás, csonkítás, szekvenciaredukció), s hasznos megállapításokat tesz a mai magyar élőbeszéd megértésének egyes gondjairól. – P. LAKATOS ILONA a Szerkezetkeveredés az élőnyelvben című dolgozata bizonyos típusokat állapít meg a tárgyalt jelenségben, amelyet jó okkal kapcsol a nyelvi produktivitás fogalmához (190, 199). – E részben található – egyebek mellett – WACHA IMRE, Számítógépes program terve szövegszintaktikai kutatásokhoz című előadása. A tervezet kellő súlyt látszik fektetni a szövegtani szempontokra. „A programterv Deme László szövegvizsgálati módszerére épül [...]” (213), tudniillik DEME, Mondatszerkezeti sajátságok gyakorlati vizsgálata. Budapest, 1971. könyvére. WACHA jelzi, hogy egyéb tapasztalatokra is épít, hogy számos gondja van az élőbeszéd szövegének és az alapul vett módszernek az összeépítésére. Legkérdésesebbnek mindezek mellett az látszik, hogy az élőnyelvből származó szövegek megnyilatkozásokból állnak (nem a grammatikai szabályok szerinti rendszermondatokból), I. KÁROLY SÁNDOR: Népr. és Nyelvtud. XXIV–XXV [1980–1981], 49–63), s ezeket „mondatszerkezeti sajátságok” szerint vizsgálni aligha lehet nehézségek nélkül (vö. BENKŐ LÁSZLÓ: Nyr. XCVI [1972.], 234). A tervezet vázlatos bemutatása számos és valós szövegtani problémára utal, illetőleg ilyeneket tartalmaz. „E tervezett segédeszköz tulajdonképpen maga is egyfajta [?] kutatási program és tematika is a beszélt és az írott nyelvváltozat szövegtanának összehasonlító vizsgálatához” – mondja végül is a szerző (218).

A kiadvány egésze mutatja, a (nem csupán honi) magyar kutatók érdeklődéssel és hozzáértéssel fordulnak az élőnyelv vizsgálatához. Leghasznosabb és újat hozó eredményeiket nyilván a szövegtani megalapozottságú vizsgálódásaik fogják hozni.

Büky László

KISS JENŐ
ÁLLANDÓ SZÓKAPCSOLATOK
A RÁBAKÖZI MIHÁLYIBAN

NytudÉrt. 127. Bp. 1989. 155 Oldal

Kiss Jenőnek ez az újabb munkája a mihályi nyelvjárás frazémáit mutatja be. Ahogyan azt a szerző is hangsúlyozza, a mű szerves folytatása eddigi Mihályiból való nyelvi leírásainak. (A rábaközi Mihályi igeképzői. *NytudÉrt.* 69, Bp., 1970, Mihályi tájszótár. *NytudÉrt.* 103. Bp., 1979, A rábaközi Mihályi nyelvjárásának hang- és alaktana. Akadémiai Kiadó, Bp. 1982). A munkát Balogh Lajos lektorálta, szerkesztője Kázmér Miklós volt.

A dolgozat gazdag anyagot tartalmaz, s bár a szerző nem törekedhetett teljességre, rendkívül értékes gyűjtemény és feldolgozás született. Kiss Jenő e munka elkészítésével nem kis feladatot vállalt magára. Egy nyelvjárás állandó kifejezéseinek összegyűjtése ugyanis rendkívül sok időt, energiát és nagy precizitást követel, s jó néhány módszertani problémát is meg kell oldani a sikeres gyűjtés érdekében. Mikor Kiss Jenő 1980-ban megkezdte a szisztematikus frazeológiai gyűjtést, már sok elvi és gyakorlati tapasztalat birtokában dolgozhatott, s munkáját az is megkönnyítette, hogy anyanyelvjárásának vizsgálatában „begyakorlott adatközlők” segítettek.

Nagy érdeme a dolgozatnak, hogy a szerző a gyűjtéssel és a feldolgozással kapcsolatos konkrét módszertani, valamint elvi problémákat részletesen elemzi. Az előszó jellegű *B e v e z e t é s* (5–7) után ugyanis *A l e í r á s k é r d é s e i* c. fejezet alpontjaiban szó esik a nyelvjárás állandó szókapcsolatok vizsgálatának történetéről (9–12), a vizsgálat általános kérdéseiről és az anyag körülhatárolásáról (12–17), magáról az anyaggyűjtésről (17–21), a frazémák nyelvjárásbeli szerepéről (21–24), a táji állandó szókapcsolatok életéről, változásairól (24–27), a változatok és a variabilitás állományi és használatbeli kérdéseiről (27–30), valamint a stilisztikai minősítés (30–31), az anyagközlés (31–32) és a hangjelölés elveiről (32–33). A gyűjtött anyag bemutatásához vezet át a falucsúfolókról (34–42), az „egyszeri esetek”-ről (42–43) és a névcúfolókról (43–44) szóló összefoglalás. Ezek után – egy rövid válogatott bibliográfiát követően (45–47) – találhatjuk az *A d a t t á r* részt, azaz a mihályi állandó szókapcsolatok vezérszó szerint betűrendbe szedett bemutatását (49–141). Az adattár használatát a fogalomkörök szerint elkészített *M u t a t ó* könnyíti meg (142–155).

A l e í r á s k é r d é s e i c. rész alfejezeteiben a szerző tisztelettel érdemlő pontossággal és körültekintéssel foglalkozik minden olyan kérdéssel, ami kapcsolatban van a táji frazeologizmusok gyűjtésével. A dolgozat hasznosítja az

eddig megjelent frazeológiai munkák tapasztalatait, s tárgyilagosan jelöli meg saját feladatát, illetve korlátait is.

Alapvető nehézségként említi például a szerző a köznyelviség, illetve a szóhasználat elterjedtsége megállapításának kérdését, jelezve, hogy O. NAGY GÁBOR jó összefoglaló munkáinak és értelmező szótárainak a segédlete ellenére sem kielégítőek az ehhez rendelkezésre álló információk. Ez valóban így van; a kérdésre alább még visszatérek. Egyetérthetünk Kiss Jenőnek azzal az értékmentő eljárásával is, hogy az ún. értelmezett szókapcsolatok is helyet kaptak a gyűjteményben, illetve hogy a falucsúfolók, névcsúfolók és az ún. egyszeri esetek tárgyalására a szakásosnál nagyobb figyelmet fordított éppen abból a célból, hogy elősegítse ezeknek a típusoknak a jövőbeni feldolgozását. A szerzőnek e törekvése egyébként, tudniillik hogy egyengeti az utat az elkövetkező vizsgálatok és kutatások számára, az egész dolgozatban érvényesül, s ez a munkának további nagy értéke.

Fontosnak látom megemlíteni, hogy a dolgozat ráirányítja a figyelmet a neologizmusok kérdésére, s ezzel – ha csupán utalásszerűen is – elősegíti a rendszerszerű nyelvjárásvizsgálatot. Gyakran megfélemlítünk ugyanis arról, hogy nemcsak kivesznek nyelvi-nyelvjárási elemek, hanem vannak köztük olyanok is, melyek csupán rendszerbeli helyüket változtatják meg; s természetesen új kifejezésekkel is gyarapodik minden nyelvváltozat. A jövőben e kérdésekre nagyobb figyelmet kell fordítanunk.

A szerző részletesen kitér a nyelvjárási állandó szókapcsolatok közösségbeli szerepére, kommunikációs értékeire is, s ezzel hasznos szempontokat ad az efféle vizsgálatokhoz.

Hangsúlyozottan van jelen a gyűjtés szempontjai között a szinkronitás és a szinkrondinamizmus kérdése. A vizsgált 2233 állandó szókapcsolatot a szerző a szinkrón nyelvállapotban (elvből a néhány éves gyűjtési időszak szinkrón metszetnek tekinthető) betöltött helyük szerint kihalt (4,7%), visszahúzódó (14,6%), általánosan ismert és használt (78,5%) és terjedőben levő új (2,2%) kategóriákkal minősíti. Így a leíró szempontú vizsgálatban a történeti változásnak egy stádiumát is tanulmányozhatjuk, vizsgálhatjuk a szinkroniában a diakroniát.

Ide tartozik a variabilitásnak, a változatgazdagságnak a vizsgálata is. Részletes elemzést találunk az alak és a jelentésbeli, az állományi és a használati szinten előforduló változatokról. Mindezt példákkal illusztrálja és típusokba rendezi a szerző, s ezzel is segíti az anyagban való jobb tájékozódást. Az alak és jelentés típusait csoportosító táblázat azonban nem eléggé meggyőző szá-

momra (28. o.). Ugyanis az alaki változatok a szinonimákkal egy csoportba kerültek (pl. az éhség három különböző szempontú megnevezése egy jelentéshez került, az alakváltozatszerű szólások mellé), s a jelentések elkülönítése is vitatható (egy jelentés vagy két jelentés), hiszen míg pl. a „*Jó hēre tettē a botját* = a) jómódú lányt vett feleségül; b) jól elhelyezkedett” (tehát: jó anyagi helyzetbe hozta magát a) nőül, b) állás révén) szólás kétjelentésűnek számít, addig az „*Agybaj nab baj* = b) agyában sérült, megbetegedett – pl. agyvérzéses – emberre mondják” szólás a csoportosítás szerint egyező jelentésű (ti. a 4 és több alak – 1 jelentés csoportban van) többek közt a „*Ha tarka pillét lát először az ember, akkor beteg lesz, ha fehérret, akkor nem.* (gyereknek)” közmondással stb., azon az alapon, hogy mindkettő betegségre vonatkozik. Ezekben az esetekben talán nem kellett volna ragaszkodni a szigorú rendszerezéshez.

A stilisztikai minősítésekhez a szerző jórészt a szótárírási gyakorlatban is bevált kifejezésekre támaszkodik, s gyakran él az összetett jellemzés eszközével is (tréfás-játszi, gúnyos-durva stb.). A stílusminősítések alkalmazása meggyőz bennünket arról, hogy Kiss Jenő kiválóan ismeri szülőföldjének nyelvjárását és népi közösségét. Esetenként azonban talán ökonomikusabban lehetne fölhasználni a stílusminősítő kifejezéseket. A pejoratív és a rosszalló besorolás például két különböző minősítésként jelenik meg a műben, ugyanakkor viszont alkalmazásukra nézve semmilyen elvi különbségtételt nem találunk, s a gyakorlati alkalmazás példái sem mutatnak érdemleges különbségeket. A rövidítésjegyzék a következő meghatározást adja: „*pej.* = pejoratív, becsmérlő, lekicsinylő; *rossz.* = rosszalló”. A *pejoratív* melléknév jelentései az Idegén szavak szótára (Bakos Ferenc szerk. Bp, 1983) szerint a következők: rosszalló becsmérlő, lekicsinylő. Ennek alapján is elég nehéz dolog a két minősítést következetesen szétválasztani, s így alkalmazni is; ezért össze lehetne őket vonni. Az Adattár következő példái is bizonyítják, hogy az elvi elkülönítést a gyakorlatban megvalósítani hálátlan feladat: 1. az *Un níz ki, mind aki benéz* 'nagyon furcsa, visszataszító, különös alak' kifejezés rosszallónak minősül, de a hasonló jelentésű *Idegèn Istók* 'ismeretlen, nem rokonszenves személy' pejoratív értékű; 2. a *nagy franc* 'ügyeskedő, másokat gátlástalanul kijátszó, dologkerülő (ember)' kifejezés rosszalló, viszont a némileg rokon jelentésű „*Éccēr igy, éccēr ugy* = (a véleményét gyakran, gyorsan változtatóra mondják)” pejoratív. A pejoratívnek jelzett kifejezéseknek, szólásoknak becsmérlőbbnek és lekicsinylőbbnek kellene lenniük a rosszalló árnyalattal minősített párjaiknál; azt hiszem, ez nem igazán megfogható különbség. Egyébként a *pejoratív* jelzésnek a dolgozatban való ritka előfordulása is mutatja,

hogy a két minősítést célszerű lenne összevonni. (Kiss Jenő Mihályi táj-szótarában is csupán egyféle *rosszalló* kategóriát alkalmazott, e munka 17. oldalán ugyanis a következő feloldást találjuk: *rossz.* = rosszalló, pejoratív.)

Az Adattár részben felsorakozó állandó szókapcsolatok rendkívül érdekes olvasmányt jelentenek. Mihályi népének, a falu szellemi-nyelvi közösségének hagyománya, szemléletmódja, élelméjúsége és humora, közvetlensége és az élet hideg törvényeihez igazodó bölcsessége egyaránt megnyilvánul e kifejezésekben, s ezzel sajátos magyar gondolkodásmódunknak egy darabját ismerjük meg jobban.

A dolgozat 2233 állandó szókapcsolatot tartalmaz, főként szólásokat, kisebb részben szójárásokat, közmondásokat, szóláshasonlatokat, értelmezett szókapcsolatokat, valamint falu- és névcsúfolókat.

Igen tanulságos például a vezérszavak gyakorisági sorrendje. Az ugyanis, hogy az *Isten* és az *ember* főnév áll az első két helyen, jól rámutat a népi életfölgés alapjaira. Az állandó szókapcsolatok jelentéskörét is vizsgálni kellene a jövőben a táji frazeologizmusok elemzésekor, s tájegységenként az eredményeket össze kellene vetni. Ezt szorgalmazza Kiss Jenő is, amikor így ír: „Jó lenne, ha nyelvészeink közül legalább néhányan készítenének nyelvjárási frazeológiai leírást, hogy az anyagmentés mellett a leírási szempontok finomításával [...] közelebb kerülhessünk [...] az elvi tanulságok levonásának a lehetőségéhez, a nyelvföldrajzi kutatások megindításához.” (12)

Az Adattárban gondosan feldolgozott nyelvi anyag vizsgálatakor az egyik fő szempont és probléma éppen a fentebb elmondottakból adódik. A szerzőnek ugyanis meg kellett állapítania a mihályi nyelvjárás állandó kifejezéseiről, hogy azok táji jellegzetességek, a magyar nyelvterület nagy részén elterjedt szókapcsolatok vagy egyértelműen köznyelvi alakulatok-e. Mivel ez ma még igen nehéz feladat – a rendelkezésre álló munkák és a belőlük meríthető ismeretek szerény volta miatt –, munkájában Kiss Jenő a *népnyelvi* és a *köznyelvi* minősítést összevonta: „Ezen bizonytalansági tényező miatt nem is választottam külön anyagomban a népnyelvi és köznyelvi állandó szókapcsolatokat, mindkét kategóriát X szimbólummal jelölöm.” (15) A szerző anyaggyűjtésének szempontjai között azt is megemlíti, hogy időhiány miatt a köznyelvel egyező szókapcsolatok szisztematikus gyűjtéséről lemondott. A nyelvi anyag ilyenféle leszűkítése és a fentebb említett nyelvrétegekre vonatkozó minősítések egybevonása és egyszerűsítése teljesen érthető és indokolt. Ennek eredményeként azonban számolni kell azzal, hogy ha valaki – az ország bármely területéről – a kezébe veszi a gyűjteményt, meg fog lepődni azon: milyen sok szólást ismer a helyi használatának

jelzettek közül; s ugyanakkor azon is csodálkozhat az olvasó, hogy az X jellel ellátott szólásmondások egy részét sohasem hallotta. Így jártam én is, amikor áttanulmányoztam a gyűjtemény anyagát. A családom tagjai között és néhány egyetemi hallgató körében végzett kérdés révén bebizonyosodott számomra, hogy a s z ó l á s o k e l t e r j e d t s é g é t még igen kevésbé ismerjük. A megkérdezettek elsősorban Kiskunfélegyháza, Kiskunhalas, valamint Szeged, a Tiszántúl néhány települése és Fejér megye egyes területei népnyelvét képviselték. A körkérdezést az adattári rész A, Á, C, CS, D, F és N betűs vezérszavaihoz tartozó szókapcsolatokon végeztem el, összesen 395 frazémát vizsgáltam meg így, a teljes anyagnak közel egyötödét. Az elemzés a következőket mutatta.

A szerző 20,5%-ban jelzett általános elterjedtséget, viszont adatközlőim 36%-nyi szókapcsolatot egyöntetűen ismertek, fölismertek. Az X-szel jelzett frazémákat (81 db) külön vizsgálva viszont azt tapasztaltam, hogy 32%-ukat egyik adatközlő sem ismeri. Ebben nyilvánvalóan az is szerepet játszik, hogy a szerző által alapul vett Magyar szólások és közmondások c. munka a szépirodalmi előfordulású esetek egy részét is köznyelviként értékelte, holott az ilyen kifejezések legfőljebb az irodalmi elemek közé lennének besorolhatók. Míg tehát a példákban a jelzettel lényegesen nagyobb része látszik közismertnek, addig az általános elterjedtségűnek jelzettek jelentős százaléka szűkebb, irodalmi stb. használatúnak tűnik. Jó példa a mondottak érzékeltetésére a „*Nēm és nēm!* = szó sem lehet róla!” vagy a „*Halottakrú vagy jót vagy sēmmit* = illetlenség elhunyt emberről rosszat mondani” stb. állandó szókapcsolat, mely jelzés nélkül, tehát nem általánosan elterjedtnek van föltüntetve; ugyanakkor „*Az adósság ęt tálbul észik az embérral* = az adósság szüntelen gond”, az „*Összecsuklik, mint a calstok* = összeesik, összerogy (ember)”, a „*Nēm ír ęf fagarast (sē)* = semmit sem ér,” vagy a „*Falu farka* = szomszédoló, pletykahordó nő (gúny)”, illetve az „*Odavan falustul* = a) nagyon oda van, nagy bajban van; b) nagyon be van rúgva (tréf)” stb. szókapcsolatok X jelzéssel szerepelnek, azaz köznyelvi és országosan elterjedt népnyelvi besorolást kaptak.

Ha majd pontosabban meg tudjuk ítélni – megfelelő feldolgozások birtokában – egyes szólások, mondások elterjedtségét, nyelvrétegbeli helyét, akkor az a l a k i é s j e l e n t é s b e l i v á l t o z a t o k ról is biztosabban nyilatkozhatunk. Szinte hihetetlen például, hogy gazdag anyagában a szerző egyetlen példát sem talált jelentésbeli táji szókapcsolatokra. Kiss Jenő nyilvánvalóan nem mondhattott mást, hiszen nem volt mihez viszonyítania a kifejezéseket. Azonban az említett felszínes összevetésem, körkérdezésem alapján máris jól látszik, hogy jó néhány

mihályi szókapcsolat jelentése sajátos más tájegységekhez viszonyítva, illetve nagyon sok az eltérés, az alaki változat. A jövőbeni frazeológiai munkák céljuknak kell, hogy tekintsék az elterjedtség megállapítását, meghatározását is. Külön figyelmet kell fordítanunk az irodalmi szólásokra, közmondásokra, hiszen nagyon sok állandó szókapcsolatot csak olvasmányaink közvetítésével ismerünk meg. Például az 'akasztani való gazember' jelentésű *akasztófavirág* (*akasztófa címéré*) kifejezést régi meséskönyveim lapjairól ismerem csak, s adatközlőim is úgy nyilatkoztak egy-egy mondás kapcsán, hogy „úgy olvasták” valamikor. Az általános elterjedtségű népnyelvi, köznyelvi kifejezést tehát el kell választani az irodalmi nyelvitől; ez természetesen nem könnyű feladat.

Az A d a t t á r egészében igen gazdag gyűjteményt tár elénk, s az anyag áttekinthető több szempontból való rendszerezése jól használható, élvezetes olvasmánnyá teszi a munkát. Az aprólékos kidolgozás és a világos tagolás is dicséri a szerzőt. Csupán néhány apró észrevételt tennék. Néha hiányzik a grammatikai differenciálás vagy pontosítás, például az *Ēf fia sincs* szólást jobb lett volna *Ēf fia (vmi) sincs* (stb.) alakban fölvenni, s akkor a magyarázat is egyszerűbb lehetne (nem kellene csak a hangsúlyozásra hagyatkozni a jelentésadásban). A vezérszavak fölvetelének az a módja, hogy az első főnévi tagot vesszük figyelembe, oda vezet, hogy pl. a *Kiköpött az anyja/apja* szólást a *pök* igénél nem lehet megtalálni, ugyanakkor viszont mind az *anya*, mind az *apa* vezérszónál megjelenik. A szerző etimologizálásra nem vállalkozott, s ez érthető. Esetenként azonban elkerülhető lett volna a „kérdőjel”; például a *gyimot* (?) esetében talán eldönthető lett volna az *Ütik, mint a gyimot* alak kérdőjelezésével, hogy a *gyimot* tárgyeset-e. Az *Akkora, mind ész szelemenágas* 'nagy, magas' szóhashasonlat *szelemenágas* (?) szavának jelentése pedig világos (l. a Magyar Tájszótár II. kötetének következő helyét: „*Hosszu, mint a szelemenágas*” (Dunántúl), itt tehát nem értem a kérdőjelet. Helyenként pontosabb magyarázatra is szükség lehet, például a „*Még sokszor kinn aluszik* = messze van még a betakarítás (szüret)” szólás jelentésértelmezését szűkszavúnak és nehezen érthetőnek találom (ki, mi alszik kint?; milyen szituációban hangzik el a kifejezés stb.). Az elméleti részben jó lett volna arra is kitérni, hogy a neologizmusok jelének (□) és a köznyelvi-népnyelvi besorolás jelének (X) mi az egymáshoz való viszonya; az alkalmazásból ugyanis úgy látszik, mintha a neologizmus egyúttal köznyelvi is lenne, mivel nem szerepelhetnek e jelek együtt (stb.). Véletlenül egy utalási hibára is rábukkantam: a Mutató rész *beteg* címszavának *k 136-os* utalása téves (csetleg nyomdahiba).

Summázva a Kiss Jenő újabb – a mihályi frazeologizmusokat tárgyaló – művéről elmondott véleményemet: a néhány apró szilánk ellenére finoman csiszolt, remek munkát tartok a kezemben. Egyetlen nagyobb hiánya pedig a szerzőn kívül álló okból, a frazeológiai kutatások jelenlegi állapotából következik. A munka nemcsak önmagában értékes és jelentős, hanem a jövő tájnyelvi frazeológiai kutatásaira is ösztönző hatással van, s kiváló szakmai alapot, példát és segítséget jelent a készülő hasonló dolgozatok szerzői számára. Forgassuk haszonnal a szaktudomány és mindannyiunk gazdagodására és örömére a mihályi állandó szókapcsolatok eme gyűjteményét.

H. Tóth Tibor

A MAGYARORSZÁGI SZLÁV NYELVTUDOMÁNY BIBLIOGRÁFIÁJA 1985-IG. BIBLIOGRAFIJA VENGERSKOJ JAZYKOVEDČES- KOJ SLAVISTIKI DO 1985 G.

*Szerkesztette Nyomárkay István vezetésével a szerkesztő bizottság:
Gergo Ferenc, Hollós Attila, Zoltán András. Budapest, 1990. 170 lap*

Jól használta föl az ELTE Bölcsészettudományi Karának Szláv Filológiai Tanszéke az Országos Tudományos Kutatási Alap (OTKA) révén pályázattal elnyert pénzt: az 1885 és 1985 között lezajlott száz esztendő nyelv tudományi szlavisztikai termését gyűjtötte be, majd rendszerezte egy munkacsoport, amelyet a szerkesztő bizottságként megnevezett, a nemzetközi szlavisztikai életben magasra értékelt tanárokból álló gyülekezet szervezett végső formába. A záró évszám problémátlan: ki kellett tűzni az anyaggyűjtés befejező esztendejét, innen lehet továbblépni, öt vagy tíz évenként újabb bibliográfiai gyűjtést közreadni. A nyitó évszám azonban vitára ingerelhet. ASBÓTH OSZKÁR tudományos tevékenységének kezdete látszólag valóban határkő a magyar nyelv tudományi szlavisztika történetében, csak-hogy – szerencsére – éppen ez a kötet hoz fontos adatokat előbbi évekből, 514–520-as sorszámozással; BUDENZ JÓZSEF írásait 1863 és 1881 között (az 514-es sorszámu tanulmány évszáma sajtóhiba, nem 1963, hanem 1863) vagy MUNKÁCSI BERNÁT igen jelentős dolgozatait 1881 és 1884 között (1754–1759. sorszám); valamint a 916. sorszámon található értekezést, HALÁSZ IGNÁCNak a magyar-szláv nyelvi érintkezéseket tárgyaló művét 1884-ből. Mindössze annyit szeretnénk jelezni, hogy ASBÓTH OSZKÁR munkássága, széles körű levelezése, megannyi személyes érintkezése kapcsolta be a magyar nyelv tudományi szlavisztikát a nemzetközi szlavisztikai életbe, de 1885 előtt is számos értékes mű dicséri nyelv tudományi szlavisztikánkat. Ez ebből a bibliográfiából is kitetszik.

A másik vitatható és jószerivel megnyugtatóan aligha megoldható kérdés: a bibliográfia gyűjtőköre pontos határainak kijelöléséé. Egyetérthetünk azzal, hogy a népszerűsítő vagy ismeretterjesztő publikációk kimaradtak a gyűjtésből. Feltétlenül fel kellett-e venni ez esetben az Élet és Tudományban közölt cikkeket? Mellőzték a fordítási, metodikai, alkalmazott nyelvészeti problémákkal foglalkozó dolgozatokat, ezt is helyeseljük, ám nem minden esetben sikerült kiszűrni a nyelvi-nyelvészeti vonatkozásokban szegény írásokat. Például az 1094. sorszámon található publikáció, KEMÉNY G. GÁBOR cikke, Mocsáry Lajos és a nemzeti egyenjogúság elmaradhatott volna, viszont talán nem lett volna egészen helytelen ARATÓ ENDRE és NIEDERHAUSER EMIL mindazon könyveit és cikkeit fölvenni, amelyekben a nyelvi öntudatosodás, a nyelvújítások-nyelverteremtések problémája az elemzés tárgya, igaz, a történelemtudomány szemszögéből. Az Élet és Tudomány helyett el tudtam volna képzelni a Láthatár, a Helikon Világirodalmi Figyelő végigfésülését, az előbbi

folyóiratban jelent meg az a Balkán-ankét, amely aztán önálló kiadvány formájában Magyarország és a Balkán címmel látott napvilágot GÁL ISTVÁN szerkesztésében, olyan közreműködőkkel, mint KNEZSA ISTVÁN és HADROVICS LÁSZLÓ, akik a szláv-magyar nyelvi kapcsolatok kutatásának lehetőségeiről írtak.

Előfordul, hogy egy, a bibliográfiába feltétlenül beletartozó könyvről csupán a számon tartott recenzió útján értesülünk. Ilyen GÁLDI LÁSZLÓnak a Documenta Danubiana sorozatban megjelent, és önálló kiadványként is publikált A Dunatáj nyelvi alkata. A Dunatáj irodalmi fejlődése c. műve. Míg ez hiányzik, addig SZIKLAY LÁSZLÓ ismertetése 2813-as számon föllelhető. KARDOS TIBOR tanulmánya, A Huszita Biblia keletkezése (1060-as sorszám) benne van a bibliográfiánkban, viszont a kimondottan nyelvészeti érvekkel gazdag vitacikk, KÁROLY SÁNDORÉ, A huszita mozgalom és a magyar írásbeliség (Tanulmányok a csehszlovák-magyar irodalmi kapcsolatok köréből. Budapest, 1965, 73–92) hiányzik. Ugyancsak fájdalmas hiány KÁROLY SÁNDORNak egy másik dolgozata, A mai prágai iskola (Nyr. 1968, 197–204). Megfontolandó, mennyire tartozik ebbe a bibliográfiába mindaz, amit SZIKLAY LÁSZLÓ a prágai strukturalizmusról írt, hiszen elsősorban annak irodalomtudományi hozadéka érdekelte.

S még egy apróság: a 2600-as sorszámon JUNG KÁROLY egy érdekes írása található. A szerző: jugoszláviai magyar folklórlista, tehát csak akkor lett volna indokolt írásának felvétele, ha más, hasonló „státusú” szerzők is helyet kaphattak volna.

Nem tetszett ki az eddig leírtakból, hogy valójában kitűnően, azaz áttekinthetően szerkesztett, roppant mennyiségű anyagot tartalmazó bibliográfiáról van szó (3099 tétel). A magyar és orosz nyelvű előszót rövidítésjegyzék követi, majd a bibliográfia emilyen fejezetekre tagolódik: Önálló kiadványok, Cikkek, Recenziók, Tudománytörténet, Névmutató. A magyar nyelven megjelent írások címét zárójelben oroszul is közlik a szerkesztők. Az anyag sokrétűsége, a művek címének olykor szűkszavúsága, máskor összetettsége nem tette lehetővé a tárgymutató készítését, viszont egy szóműtató esetleg célszerű lett volna. A névmutató (a szűrőpróbák tanúsága szerint) pontos, néhány hibára bukkantam csupán (GÁL ISTVÁN a Névműtatóban 877-es sorszámmra utal, a valóságban a 876-os sorszámon szerepel stb.).

Az említett hibák, vitatható megoldások felsorolásával az volt a célunk, hogy a további munkát segítsük, „az esetleges következő kiadás” mellett a folytatást sürgezzük. Jó lenne, ha az ilyen típusú bibliográfia kiadása rendszeressé válna.

TARTALOM

Nyelvtudomány

BÉKÉSI IMRE: Egy jelentésszerkezet összehasonlító pragmatikai vizsgálata [Konfrontative pragmatische Untersuchung einer semantischen Struktur]	3
BÜKY LÁSZLÓ: Nyelvjárási és költői nyelvi kitérés [Mundartliche und dichterische Abschweifung]	11
HAJDÚ PÉTER: Barna mordvin kutatásai [Die mordwinischen Forschungen von Barna]	17
КАИJA MARKUS: Az inkeri-finnekről [Über die inkeri-finnen]	23
MIKOLA TIBOR: Szpezifische Arten der Neutralisierung in den uralischen Sprachen	29
МОКÁNY SÁNDOR: A <i>bozda</i> betegségnevének eredete [ЭТИМОЛОГИЯ НАЗВАНИЯ БОЛЕЗНИ <i>bozda</i>]	39
NÉMETH T. ENIKŐ: Az emberi kommunikáció kutatásának néhány alapkérdése [Some basic questions of the investigation of human communication]	43
SZABÓ JÓZSEF: Két nyelvjárási szöveg elemzése [Analyse zwei mundartlicher Texte]	57
SZ. SÁNDOR KLÁRA: A székely rovásírás [The hungarian (székely) runic script]	65
WACHA BALÁZS: Még mindig a <i>már</i> , de <i>már</i> a <i>még</i> is [An aspectual approach to <i>már</i> and <i>még</i>]	81
ZSULÁN JULIANNA: Az élőnyelvi szöveg hiba- és töltelékjelenségeinek belső össze függései [Die inneren Zusammenhänge der fehler- und füllerscheinungen des Textes der lebendigen Sprache]	91

Megemlékezés

FERENCZI IMRE 1931–1989 (<i>Bellon Tibor</i>)	105
---	-----

Szemle

BALOGHI LAJOS – KONTRA MIKLÓS (szerk.): Élőnyelvi tanulmányok (Linguistica. Series A. Studia et Dissertationes 3.) Budapest, 1990. 228 + 2 oldal (<i>Büky László</i>)	113
KISS JENŐ: Állandó szókapcsolatok a rábaközi Mihályiban (NytudÉrt. 127.) Budapest, 1989. 155 oldal (<i>H. Tóth Tibor</i>)	116
A magyarországi szláv nyelvtudomány bibliográfiája 1985-ig (Bibliografija vengerskoj jazykovedčeskoj slavistiki do 1985 g.) (Szerk. NYOMÁRKAY ISTVÁN, GERGOR FERENC, HOLLÓS ATTILA, ZOLTÁN ANDRÁS) Budapest, 1990. 170 oldal (<i>Fried István</i>)	123

Felelős kiadó a Bölcsészettudományi Kar Dékánja
Készült 520 példányban
A szövegszerkesztést LÁZÁR ISIVÁN DÁVID végezte
WordPerfect 5.1 szövegszerkesztő programmal
a JATE BTK Kiadványszerkesztőségében (JATEPRINT).